

VILNIAUS UNIVERSITETAS
BALTISTIKOS KATEDRA

Gintarė Polkaitė

**Liudijimo transformacija: Dalios Grinkevičiūtės atsiminimai
„Lietuviai prie Laptevų jūros“ ir
Rūtos Šepetys romanas „Tarp pilkų debesų“**

Bakalauro darbas

Darbo vadovas doc. dr. Mindaugas Kvietkauskas

Vilnius, 2016

Gintarė Polkaitė, *Liudijimo transformacija: Dalios Grinkevičiūtės atsiminimai „Lietuviai prie Laptevų jūros“ ir Rūtos Šepetys romanas „Tarp pilkų debesų“*, vadovas doc. dr. Mindaugas Kvietkauskas, Vilniaus universitetas, Baltistikos katedra, 2016, 45 psl.

Raktažodžiai: Dalia Grinkevičiūtė, Rūta Šepetys, atmintis, trauma, liudijimas, šiuolaikinis romanas, transformacija.

Anotacija

Šiame darbe analizuojami du kūriniai – lietuvių tremtinės Dalios Grinkevičiūtės atsiminimai *Lietuviai prie Laptevų jūros* ir amerikiečių rašytojos Rūtos Šepetys romanas *Tarp pilkų debesų*. Šie tekstai lyginamajai analizei pasirinkti dėl tos pačios tematikos (tremties refleksija), siužeto (paauglės mergaitės istorija Sibiro lageriuose), pasakotojos pozicijos sutapimų. Galima teigti, kad Šepetys romanas sukonstruotas būtent lietuvių tremtinės Grinkevičiūtės liudijimo pagrindu. Darbo tikslas – lyginant atskirus kūrinių epizodus, struktūrą, stilių, atskleisti, kaip šiuolaikiniame romane transformuojamas Grinkevičiūtės atsiminimų žodis, kaip skirtingai abi autorės perteikia paralelias situacijas. Kartu su tekstų formos, estetikos analize, taip pat aiškinamasi, kaip vyksta iš savo namų brutaliai ištremto ir į svetimą, atšiaurią terpę įkeldinto žmogaus identiteto lūžis. Tyrime remiamasi kolektyvinės atminties teorijomis, traumos padarinių studijomis atskiro individo ir tautos sąmonei. Daroma išvada, kad Šepetys romanas daugiau vienaprasmis, parašytas remiantis tradicinėmis technikomis ir siūlo specifinę interpretaciją. Populiariai sukonstruotas *Tarp pilkų debesų* prisitaiko prie paauglių auditorijos poreikių, kūrinyje pasitelktas vizualumas, uždara struktūra, visažinis pasakotojos tonas, tradicinis aprašymo metodas atitinka šiuolaikinės populiariosios literatūros skaitytojų lūkesčius. Grinkevičiūtės žodis daugiaprasmis ir nesiūlo lengvo teksto suvokimo, reikalauja skaitytojo pastangų. Giliosios teksto prasmės slepiasi nutylėjimuose, pasakotojos ironijoje, groteske, potekstėse. Nors Lietuvoje Grinkevičiūtės atsiminimų kritika gausi, tačiau nėra išsamesnių Šepetys romano recenzijų ir šių kūrinių lyginamosios analizės.

Turinys

I.	Įvadas	4
I.	1. Atraminės analizės sąvokos	7
I.	2. Kūrinių lyginimo pagrindas	10
I.	3. Tekstų kritika.....	12
II.	Kūrinių struktūra	14
III.	Pasakojimo specifika	16
IV.	Komunikacijos alternatyvos	19
V.	Tiesioginė kalba ir potekstės	22
V.	1. Brutalių lagerio kasdienybės apraiškos	22
V.	2. Komizmas.....	25
VI.	Tapatybės problema.....	28
VI.	1. Ar tremtyje galioja ankstesniojo gyvenimo dėsniai?.....	28
VI.	2. Kas išlaikė orumą?.....	33
VI.	3. Lyties identitetas.....	37
VII.	Išvados	40
VIII.	Literatūros sąrašas	43

I. Įvadas

Istorijos lūžiai palieka pėdsakus visos tautos ir atskiro jos individo sąmonėje. Pastaruoju metu gyvas kolektyvinės atminties klausimas, plačiai pritaikomas trauminių atsiminimų analizei, ypač nagrinėjant Antrojo Pasaulinio karo temas. Pastebėta, kad kiekviena šalis turi skirtingą Antrojo Pasaulinio karo atmintį, koncentruojasi į sau reikšmingiausius karo įvykius ar aspektus (pavyzdžiui, britai į išsilaipinimą Normandijoje, rusai – Staliningrado mūšį, vokiečiai – Dreseno bombardavimą, o lenkai į Varšuvos sukilimą) (Whitehead, 2006, 148-149). Lietuviams bene svarbiausias karo įvykis, ir dabar veikiantis tautos atmintį, neabejotinai buvo sovietinė okupacija. Ji reiškėsi represijomis, įkalinimais, masinėmis deportacijomis, visokeriopu visuomenės laisvės suvaržymu ir daugeliu kitų prievartos formų. Ilgas priespaudos laikotarpis neišvengiamai sąlygojo lietuvių identitetą ir iki šiandien formuoja tautos kultūrinę atmintį.

Lietuvoje atminties tyrinėjimams daugiau dėmesio skyrė istorikas Alvydas Nikžentaitis. Sovietinis režimas visais įmanomais būdais siekė išrauti autentiškos lietuvių tapatybės šaknis ir vietoje to skiepyti savo ideologiją. Lietuvių tautos istorinės atminties formavimąsi suskaidė pokarinis SSRS priespaudos laikotarpis. A. Nikžentaitis knygoje *Atminties daugiasluoksniškumas* apžvelgia, kaip sovietmečiu Lietuvoje mėginama konstruoti „*homo sovieticus*“ žmogų, didžiausią dėmesį skirdamas monumentaliesiems paminklams įvairiuose Lietuvos miestuose – architektūrai, pastatams, gatvėvardžiams, memorialinėms lentoms. Sovietinės okupacijos metais Vilniaus miesto modelis turėjo visiškai atitikti sovietinę ideologiją, virsti „ideologiniu respublikos centru, tinkamu gyventi naujam sovietiniam žmogui“ (Nikžentaitis, 2013, 204). Istorikas neapsiriboja tik architektūros tyrinėjimais, pažvelgia plačiau. Nepageidaujamus tikrovės aiškinimus režimas paprasčiausiai eliminuoja ir nauja tapatybė diegiama per skirtingas kultūros formas, visuomenės kontrolę, svarbiausių istorinių įvykių ir jų vertinimų perinterpretavimą (XIX a. sukilimai, Žalgirio mūšis) (Nikžentaitis, 2013, 8). Kuriama uždara visuomenė su hierarchine tarpusavio susisaistymo sistema. Totalitarinė logika siekia konstruoti vientisą, vieningą sistemą, kurioje visi elementai būtų apibrėžti ir hierarchiškai susiję. Paprasčiau įskiepyti sudėtingas ideologines tiesas padeda simbolių kalba. Emocinį krūvį turinys simboliai įtaigiau ir efektyviau diegia naująjį tapatumą ir tampa „sovietinės kalbos forma“ (Nikžentaitis, 2013, 269-272).

Po Nepriklausomybės atgavimo tenka atkurti ir iš naujo kurti nacionalinį šalies pasakojimą, Nikžentaičio žodžiais tariant, „grįžti į normalybę“ – laisvos Lietuvos laikotarpį. Taigi koks tas „normalybės“ diskursas? Tarpukariu lietuviui jo identiteto atrama tampa LDK laikotarpis, mūsų didieji kunigaikščiai, jų galia, įtaka, išplėtusi valstybės sienas iki Juodosios jūros ir, žinoma, čia išsiskiria Vytauto figūra. Ilgą laiką dominavusį LDK epochos gaivinimą pamažu pakeičia Nepriklausomybės praradimo ir atgavimo, deportacijų temos, Hitlerio ir Stalino suokaltis, antroji Lietuvos okupacija. Nepamainomą indėlį didžiajam nacionaliniam pasakojimui sukuria tiesiogiai savo patirtį liudiję tremtiniai, politiniai kaliniai, kurie atgavus Nepriklausomybę pagaliau gali išsikalbėti. Jų pastangomis trėmimai turėjo tapti svarbiausia „visos Lietuvos atminties kultūros dalimi“ (Nikžentaitis, 2013, 526). Kuriant naująją istorinį naratyvą kaip ir anksčiau dominuoja aukos motyvas, bet taip pat atsižvelgiama ir į pasipriešinimo okupacijai formas: nelegalią katalikų veiklą, Kalantos susideginimą, partizaninę kovą, 1991-ųjų sausį (Nikžentaitis, 2013, 523-531).

Vienas iš būdų paneigti sovietinę nužmoginimo sistemą ir taip apginti savąsias vertybes, šaknis, individualią bei tautinę savimonę yra tos sistemos absurdo paviešinimas, perkėlimas į kultūros tekstus. Vytautas Kubilius pagrindžia šią mintį teigdamas, kad kultūra konsoliduoja žmones (Kubilius, 2001, 91). Noras išsipasakoti realizuojamas skirtingomis meno, kultūros, socialinio, politinio gyvenimo formomis. Praeities trauminių įvykių ištraukimą iš sąmonės užkaborių į sąmonės šviesą Freudas prilygina psichoterapiniam gydymui. Kaip žinome iš mokslininko darbų, didžiausios psichologinės problemos tūno sąmonėje ir yra slepiamos nuo savęs ir nuo kitų. Freudas atkreipia dėmesį į vaikystėje patirtas traumas – net ir po daugelio metų jos žaloja jau suaugusio žmogaus psichiką. Tik įveikus nemalonius, gėdingus ar nepatogius prisiminimus blokuojančius saugiklius, problemos išsisprendžia. A. Whitehead tai iliustruoja vienos Freudo pacientės pavyzdžiu: kai tik prisiminimai buvo įžodinti, t. y., „perėjo“ į sąmonės lauką, visi moters isterijos simptomai staiga dingo visiems laikams (Whitehead, 2006, 89-90). Šioje vietoje peršasi ir Nikžentaičio analizuojamas architektūros atkūrimo procesas nepriklausomoje Lietuvoje. Ideologijos poreikių ir tikslų neatitikę pastatai sovietmečiu buvo griunami. Tai buvo dar viena brutali lietuvių tautos tapatybės naikinimo priemonė. Jų restauracija vėliau, atgavus Nepriklausomybę, tapo „traumos terapijos forma“. Ši atstatyto pastato-įžodinto prisiminimo terapija kalba apie tai, kaip prisiminimų įkūnijimas, įbūtinimas dalyvauja visuomenės ir atskiro jos individo gydymo ir tapatumo atkūrimo procese (Nikžentaitis, 2013, 26-30).

Siekdami permąstyti, analizuoti, vėl atsiminti priespaudos laikotarpį, iš čia medžiagos semiasi mūsų kūrėjai. Šis istorinis lūžis liudijamas įvairiomis meno formomis: literatūra, dokumentika, muzika, vizualiaisiais menais, kinu ir kt. Tekstų autoriams, menininkams atsidūrus

ties riba, už kurios skaudžiausių dalykų artikuliuoti tampa neįmanoma, kada tylą tampa išraiškingesnė už verbalinę komunikaciją, tenka ieškoti savitų, patikimiausių kelių išsikalbėti. Santūrus Juozo Lukšos-Daumanto stilius knygoje *Partizanai* perteikia žiauriausias pogrindžio veiklos realijas; vėliau režisieriai Jonas Vaitkus ir Jonas Ohmanas Daumanto istoriją perkelia į kino ekranus. Nuosaiki kito partizano Liongino Baliukevičiaus-Dzūko kalba jo dienoraščio užrašuose nesumenkina įspūdžio, atvirkščiai, padaro dar stipresnę poveikį. Vytautas V. Landsbergis surenka šių ir kitų partizanų patirtis į pjesę „Bunkeris“. Grupė „Skylė“ laisvės kovų laikotarpį perkelia į savo dainas, kuriose susipina folklorinės ir istorinės nuorodos. Trėmimų temas paliečia Andrius Juzėnas savo juosta „Ekskursantė“, pasakodamas ištremtos ir iš ešelonų pabėgusios mergaitės istoriją. Siurrealistiniuose Šarūno Saukos paveiksluose sovietinis palikimas išreikštas ironija ir grotesku. Šie ir daugybė kitų pavyzdžių patvirtina, kad sovietinės okupacijos padariniai juntami ir šiandien bei tikriausiai dar ilgai bus matomi lietuvių kultūroje, mene, visuomenės gyvenime.

Abu šiame darbe analizuojami tekstai – Dalios Grinkevičiūtės atsiminimai *Lietuviai prie Laptevų jūros* ir Rūtos Šepetys romanas *Tarp pilkų debesų* – aprėpia Stalino represijų mastą, individų laikyseną šiuo istoriniu laikotarpiu. Iš skaudžios, asmeniškai išgyventos patirties gimė *Lietuviai prie Laptevų jūros*. Lietuvė iš inteligentų šeimos Dalia Grinkevičiūtė – viena iš daugelio, prievarta išgabentų į Sibiro gilumą. 1941 m. vos keturiolikos metų mergaitė kartu su motina ir broliu ištremti iš Lietuvos. Sociologų teigimu, pokyčiai socialiniame-politiniame lauke padaro didžiausią įtaką 12–22 metų jaunuoliams, paveikia jų vystymąsi ir tokio amžiaus įsimenami geriausiai (Šutinienė, 2008, 38). Psichologė Danutė Gailienė paantrintų savo teiginiu, kad vaikystėje išgyventos traumos psichologiškai sužaloja stipriausiai, nes tai „ypač jautrus asmenybės raidos laikotarpis“ (Gailienė, 2008, 39). Atšiaurios tundros išbandymai davė paspirtį originaliems Grinkevičiūtės atsiminimų tekstams. Rašyti keli variantai, du lietuviški ir rusiškas, bet vertingiausias savo literatūrine prasme, ekspresija yra pirmasis variantas, kuris ir bus nagrinėjamas šiame darbe. Jis parašytas 1949-1950 m. slapta grįžus į Lietuvą. Įdomi šio rankraščio istorija: bijodama, kad rezistenciniai tekstai bus surasti sovietinių pareigūnų, Dalia juos įdėjo į stiklainį ir užkasė. Taip rankraštis ilgą laiką išgulėjo po žeme. Jis buvo atrastas tik po kasinėjimo darbų, praėjus keturiasdešimčiai metų nuo parašymo. Atsiminimų pavadinimą „Lietuviai prie Laptevų jūros“ pasiūlė Kazys Saja. Vėlesniuose variantuose labiau susitelkiama į tikslesnį ir išsamesnį vardų, įvykių fiksavimą, pasakojama sausesne faktų kalba (Daujotytė, 2005, 9-15).

Pastaraisiais metais amerikiečių rašytojos Rūta Šepetys dėka apie lietuvių tremtinių gyvenimą Sibire išgirsta platesnė auditorija. Ištremtos lietuvių mergaitės Linos istorija persikelia į paaugliams skirtą romaną *Tarp pilkų debesų*. Rūtos pavardė išduoda jos lietuviškas šaknis. Nors

užaugo JAV, rašytoja visuomet domėjosi savo senelių gimtine, artimaisiais ir lietuviybę laikė savo identiteto dalimi. Specialiai šiai knygai sukurtame tinklapyje Šepetys pasakoja apie save, savo šeimą, romano kūrimo procesą. Jos pačios šeimai neteko išgyventi represijų. Rūtos senelis buvo Lietuvos kariuomenės narys, tad prasidėjus sovietinei okupacijai kaip ir daugelis jo likimo draugų būtų buvęs deportuotas į Rusijos gilumą. Vienintelė išeitis išvengti trėmimų ir apsisaugoti buvo su šeima bėgti iš savo šalies. Moteris kelis kartus lankėsi Lietuvoje, čia rinko informaciją apie trėmimus, bendravo su savo giminaičiais, istorikais, mokslininkais, lankėsi istorinėse atminimo vietose, apklausė tremtinius (rašytoja išskiria tremtinę Ireną Valaitytę-Špakauskienę). Bestseleriu tapęs kūrinys skaitomas ne tik JAV ir Lietuvoje, bet ir kitose pasaulio šalyse, išverstas į daugybę kalbų: skirtingas anglų kalbos versijas, čekų, kinų, kroatų, vokiečių, estų, suomių, prancūzų, olandų, graikų, hebrajų, vengrų, italų, japonų, latvių, makedonų, persų, lenkų, portugalų, rumunų, serbų, slovakų, ispanų, švedų, turkų. Tokia masinė knygos receptija rodo, kad romanas neapsiriboja tik siaura trėmimų tema, apžvalga, bet iškelia skirtingoms kultūrinėms auditorijoms rūpimus klausimus. Kadangi mūsų tyrimas apsiriboja lietuvišku kontekstu, šiame darbe analizuojamas lietuviškas knygos variantas, išverstas profesionalios vertėjos Linos Būgienės.

I. 1. Atraminės analizės sąvokos

Šiame darbe analizei bus pasitelktos traumos, atminties ir liudijimo sąvokos. Žodis „trauma“ kildinamas iš senovės graikų kalbos žodžio, reiškiančio „žaizdą“ (Davoliūtė, 2012, 112). Pasak profesorės Danutės Gailienės, jau XX amžiaus pradžioje šis žodis apibūdina ne tik kūno, bet ir dvasios žaizdas. Tačiau netikslinga kiekvieną nesėkmę ar sunkumą laikyti trauma. Trauminiais įvykiais siūloma vadinti tokius, kurie yra „netikėti, ypač sunkūs ir sukrečiantys“, „kurių beveik nė vienas žmogus neišvengtų“, keliantys pavojų gyvybei arba tiesiogiai susiję su mirtimi (Gailienė, 2008, 35-36). Pagal pobūdį, tam tikrą specifiką traumos gali būti klasifikuojamos. Remdamiesi knygoje *Ką jie mums padarė* pateikta klasifikacija, Stalino represijų aukų patirtą traumą apibūdintume kaip II tipo (t. y. ilgalaikę), kolektyvinę traumą. Tačiau traumas įtakoja ir asmenybės ypatumai, specifiniai simptomai ir pan., tad pati D. Gailienė vėliau pripažįsta kategorizavimo ir sisteminimo pavojų, nes tuomet neįmanoma adekvačiai apibūdinti traumos kompleksiskumo ir padarinių (Gailienė, 2008, 55-56). Psichologė pastebi, kad kolektyviškai patiriama trauma gali šiek tiek sumažinti individo kančią, nes grupėje gyvas solidarumo, bendrumo jausmas. Tačiau iš kitos pusės, kolektyvinė trauma gali būti ir dar sunkiau išgyvenama, nes „trauminė reakcija gali būti

„užkrečiama““, t. y. perduodama iš vieno kitiems (Gailienė, 2008, 41). Studijoje svarbi Pierre'o Janet pasiūlyta disociacijos sąvoka, kuri apibūdina sąmonės skilimą. Trauminė patirtis kėsina į vidinį asmens integralumą, išklibina įprastos tikrovės dėsnius, paveikia pačią žmogaus esmę. Ypač skausmingi išgyvenimai atima saugumo jausmą, pasitikėjimą žmogaus verte ir pasaulio prasme. Apibendrinant, žmogus pradeda abejoti savo egzistencija šiame pasaulyje, nes paneigtos pagrindinės prielaidos, o naujos „kognityvinės struktūros“ nesugeba sklandžiai įsiliesti į autobiografinę atmintį (Gailienė, 2008, 62-65).

Traumos klausimai kolektyvinės atminties tyrimų kontekste analizuojami britų mokslininkės Anne Whitehead studijoje *Memory*. Laikydamosi chronologinės sekos, autorė apžvelgia atminties tyrinėjimus kolegų moksliniuose darbuose ir grožinėje literatūroje, gilinais į atskiras epochas. Tokį savo metodo pasirinkimą argumentuoja tuo, kad „atmintis turi istoriją“, yra jos sąlygota, funkcionuoja kaip savarankiškas reiškinys – turi savo laiką ir kultūrą (Whitehead, 2006, 4). Savo analizę sociologė pradeda nuo Platono darbų, kuris pirmasis atmintį išskiria kaip savarankišką konceptą. Platono filosofijoje ji susijusi su dieviškomis jėgomis ir yra atskiro individo savybė. Graikų mąstytojas vartoja vaškinės sielos lentelės, į kurią „įrašytas“ objekto vaizdinys, metaforą. Vakarų kultūra vėliau perima ir pratęsia atminties „įrašymo“ motyvą, pvz., romėnų retorikai, Locke'as, Freudas ir kiti (Whitehead, 2006, 4-6; 10).

Prancūzų sociologas Maurice'as Halbwachsas, vienas svarbiausių atminties tyrimų autorių, akcentavo, kad visuomenė sudaryta iš daugelio skirtingų grupių, turinčių savo atmintį. Nuo pat vaikystės neišvengiamai į jas įsiliejame – ar tai būtų religinė, politinė, socialinė, šeimos, ar kuri kita grupė – ir jose identifikuojame save. Kolektyvinę atmintį apibrėždamas kaip besireiškiančią per „atskirus asmenis-grupės narius, kurie prisimena“, filosofas teigia, kad ši atmintis vis dėlto atspindi pastovų sociumo elementą (Whitehead, 2006, 128-129). Kolektyvinė atmintis yra gyvas pasakojimas, įsikūnijęs visuomenėje, ir veikia tik sąlytyje su kitu. Mokslininkas sulaukė kolegų kritikos, kad jo atminties apibrėžimas labiau apeliuoja į dabartį negu į praeitį – tarytum atmintis būtų labiau dabar vykstantis kūrimo procesas, o ne praeities atgaivinimas. Išties, iš pirmo žvilgsnio Halbwachso teiginiai gali pasirodyti paradoksaliūs. Tačiau tenka pripažinti, kad nei kultūros formos, nei jokie konceptai ar net tolimos praeities reiškiniai negali būti visiškai izoliuoti nuo šiandieną vyraujančių socialinių ir idėjinių pažiūrų visumos ir neišvengiamai yra jų formuojami ir modifikuojami. Tuomet Halbwachso atminties sampratai nepritrūks logikos ar nuoseklumo. Halbwachsas oponuoja Bergsono mokyklai, prisiminimus aiškinančiai per chaotiškus, spontaniškus sapnus. Atmintis gali suteikti organizuotą, pastovią struktūrą, ko dėl savo chaotiškos prigimties negali sapnai. Kadangi jie individualios, izoliuotos sąmonės dalis, per juos negali pasireikšti

kolektyvinė atmintis. Intymūs sapnai nepriklauso socialiniam kontekstui, nefunkcionuoja grupėje ir nefiksuoja bendrų atsiminimų (Whitehead, 2006, 125-127).

A. Nikžentaitis taip pat prisimena Halbwachsa ir jo sąsają tarp kolektyvinės (taip pat ir individualios) atminties ir galios: dabartinės visuomenės poreikiai, vyraujanti ideologija, politinės srovės diktuoja, kuriuos praeities įvykius atsiminti, o kuriuos pamiršti (Nikžentaitis, 2013, 203). Tai dar kartą patvirtina, kad atsiminimai nėra statiški, nepretenduoja užkonservuoti amžiną žinojimą apie kurią nors visuomenę. Jie yra dinamiški, prisitaiko prie vyraujančių srovių ir iš dalies gali būti suvokiami kaip dabarties konstruktas.

Dar viena esminė pozicija atminties tyrimų lauke pasiūlyta Jano ir Aleidos Assmannų. Jie išskiria kultūrinę ir komunikacinę atmintį, pastarąją priartindami prie Halbwachso kolektyvinės atminties sampratos: ji tęsiasi tiek, kiek trunka žmogaus gyvenimas, apima neseniai išgyventus įvykius ir funkcionuoja tik kasdieninėje sakytinėje komunikacijoje. Kultūrinė atmintis artikuliuoja tolimesnės praeities įvykius ir nutolsta nuo šiapusybės, esamo momento. Ritualais, ceremonijomis ar kita materialia forma ji perduodama iš kartos į kartą, tęsiasi ilgiau nei gyva žmogaus atmintis ir taip kuria bei formuoja tautines tapatybes (Whitehead, 2006, 130-131; Nikžentaitis, 2011, 7). Tačiau toks griežtas skyrimas taip pat sulaukia kritikos, nes šiandien, pirmiausia medijų pagalba, komunikacinė atmintis, taip pat kaip ir kultūrinė, gali „konstruoti savo grupines tapatybes“ (Nikžentaitis, 2011, 8).

Mokslinės studijos *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History* autoriai Shoshana Felman ir Dori Laub svarsto liudijimo reikšmę šiuolaikinei kultūrai. Antrasis Pasaulinis karas stipriai paveikė žmonių psichologiją, mąstymą, atsirado būtinybė liudyti šią istorijos krizę, jos padarinius, visa tai įrašyti į kultūros diskursą. Felman ir Laub kritika nukreipta į per daug supaprastintą liudijimo apibrėžimą, tradiciškai jį suvokiant esantį tarp istorijos ir teksto. Biografiniai ir istoriniai įvykiai užrašomi, taigi kartu ir neišvengiamai suasmeninami, permąstomi, iš naujo apdorojami ir pagaliau įtekstinami – tai kuria tamprią, abipusę sąsają tarp teksto ir konteksto. Mokslininkai siūlo nepamiršti, kad liudijimas visų pirma subjektyvus, priklauso nuo rašančiojo perspektyvos, todėl jį skaityti kaip grynus, visiškai nešališkus faktus būtų netikslu. Socialinis, politinis, kultūrinis kontekstas liudijime greičiau interpretuojamas, nei veidrodiniu principu pretenduoja atspindėti realybę. Tyrėjai pabrėžia ir informacijos gavėjo reikšmę – liudijimo procese ne mažiau svarbus yra klausytojo, žiūrovo ar skaitytojo vaidmuo. Trauminių patirčių išklausymas turi gydomąjį poveikį ir tik atidaus, kompetentingo klausytojo dėka liudijimo tikslas gali būti išpildytas (Felman, Laub, 1992, xiii-xx). Knygos autoriai daro drąsų išvadą, kad

liudijimas yra šiandieninės literatūros (o pažvelgus plačiau – apskritai diskurso) modelis (Felman, Laub, 1992, 5).

I. 2. Kūrinių lyginimo pagrindas

Abi šiame darbe aptariamos autorės savo tekstais liudija specifinio tremtinių sociumo, jų kolektyvinės tapatybės egzistavimą, susitapatina su represijų aukomis ir skaitytojams perteikia ne tik asmeninę, bet ir kolektyvinę visų tremtinių kančią. Autorės savo misija laiko pavišinti brutalias represijas. Kodėl taip svarbu liudyti praeitį, sovietinės sistemos neteisybę? Iš lagerių į okupuotą Lietuvą grįžę tremtiniai ir čia neturėjo galimybės išsikalbėti, būti išklausyti ir suprasti, turėjo slėpti savo patirtį. Pasakojimai apie GULAG'o laikotarpį galėjo pakenkti ne tik patiems politiniams kaliniams, bet ir jų artimiesiems. O kaip jau minėjome, kalbėti apie skaudžius tremties išgyvenimus yra vienas iš rehabilitacijos būdų, padedančių įveikti traumą (Gailienė, 2008, 141-146). Grinkevičiūtės pareiga liudyti gimsta jau tremtyje. Ji jaučia būtinybę įamžinti savo ir kitų patirtą siaubą, tekstu pastatyti paminklą Sibiro aukoms ir taip įprasminti jų kančią, įrašyti šį istorijos laikotarpį į tautos kultūros diskursą. Šepetys siekia, kad šis istorijos momentas nenugrimztų į praeitį ir būtų žinomas likusiam pasauliui, kuris dažnai net neįsivaizduoja tikrųjų sovietinės okupacijos padarinių ir masto.

Filmuotoje vaizdo medžiagoje pasakodama apie savo debiutinį kūrinį, amerikiečių rašytoja nemini Dalios Grinkevičiūtės, kurios atsiminimai neabejotinai padarė didelę įtaką *Tarp pilkų debesų*. Tiesa, romano pabaigoje „Padėkoje lietuviams“ autorė užsimena, kad anglišką Izoldos Gabrielės Geniušienės atsiminimų vertimas *Pavogta jaunystė, pavogta Tėvynė* (*A Stolen Youth, A Stolen Homeland*) padėjo „užpildyti spragas“ (Šepetys, 2011, 335). Manau, kad Grinkevičiūtės liudijimo traktavimas tik kaip pagalbinės, papildomos medžiagos JAV rašytojos romanui yra gerokai sumenkinamas. Naivu būtų manyti, kad dažni siužeto, situacijų, tremties vietų sutapimai yra atsitiktiniai. Taip pat atrodo, pagrindinės knygos herojės Linos figūra sukonstruota pagal *Lietuviai prie Laptevų jūros* pasakotojos Dalios pavyzdį – sutampa amžius, šeimos struktūra, tvirta ir atkakli mergaitės pozicija.

Abu tekstai paliečia esminius klausimus apie žmogų. Siaubingos kalnimo sąlygos iš po kojų atima pagrindą, išbando žmogaus galimybių ribas. Laukinė Sibiro kasdienybė suskirsto tremtinius į kovojančius ir susitaikiusius. Kas nulėmė šią poliarizaciją? Autorės užčiuopia tokius

svarbius klausimus kaip pakitę kalinių socialiniai įgūdžiai, elgesys, tarpusavio santykiai, poreikių hierarchija. Bus analizuojama, kokie jų įpročiai tremties akivaizdoje nunyksta ir kokie vidiniai resursai atsiveria bei tampa būtini naujame brutaliame pasaulyje. Kaip kinta kalinių mąstymas ir kaip jie elgiasi atsidūrę ties bedugnės kraštu? Darbe bus nagrinėjama, kaip represinė sistema laužia žmogaus sąmonę ir kaip visa tai veda į orumo, lyčių opozicijos panaikinimą. Klausinama, ar įmanoma išlikti žmogumi, kai nuo tavęs bando nuplėšti bet kokius žmogiškumo likučius, sutripti teisę į asmeninę erdvę, individualumą. Šie egzistenciniai klausimai abiejuose tekstuose atskleidžiami savitais būdais.

Analizėje bus aptariamos ne tik šios temos, atkreipiamas dėmesys į turinio ir kitus sutapimus – taip pat panagrinėsime kūrinių estetiką. Abu tekstus labiausiai išskiria stilistika, formos nevienodumas. Kaip Šepetys romane transformuojamas autentiškas Grinkevičiūtės atsiminimų žodis? Atsiminimai nepasižymi nuoseklumu ar aiškia struktūra ir reikalauja skaitytojo pastangų. Pagal tradicinio romano kriterijus sukonstruotas *Tarp pilkų debesų* tapo bestseleriu JAV ir, galėtume teigti, kad kūrinys pataikauja vartotojiškos visuomenės poreikiams. Daug ką pasako ir tai, kad ruošiamą knygos holivudinė ekranizacija („Ashes in the Snow“ / „Pelenai sniege“). Beje, šiuo metu ir Lietuvoje Šepetys romanas patenka į skaitomiausių knygų sąrašus. Svarbu paminėti, kad *Tarp pilkų debesų* turi tikslinę auditoriją – tai Amerikos paaugliai. Išplėtotą Linos ir Andriaus meilės istorija, laiminga istorijos pabaiga prisitaiko ir pataikauja paauglių lūkesčiams. Grinkevičiūtės tekstas taip pat susilaukė didelio atgarsio pokariu, populiarius išlieka ir dabar. Antrasis rusų kalba parašytas atsiminimų variantas išspausdintas Maskvos disidentų žurnale, o per čia pasiekia prancūzų ir angliakalbę auditoriją. Pastaraisiais metais *Lietuviai prie Laptevų jūros* pasiekė Vokietijos skaitytojus, taip pat ruošiamas suomiškas vertimas – tai įrodo teksto aktualumą ir šiandieną.

Tyrime daugiausia sieksime koncentruotis į abiejų kūrinių skirtybes. Kaip skiriasi pasakotojų tonas autentiškuose atsiminimuose ir šiuolaikiniame JAV romane? Čia galime atsiminti, kad Grinkevičiūtė pati išgyveno deportacijų siaubą ir jos patirtis betarpiška. Šepetys pasakotoja romane taip pat kalba pirmuoju asmeniu, nors nei ji, nei jos tėvai ar seneliai tiesiogiai nepajuto Stalino teroro pasekmių. Tarp pasakotojos ir teksto įsiterpia šeimos narių, kitų tremtinių pasakojimai, tekstai, atsiminimai, mokslininkų refleksija. Kaip šie ir kiti niuansai galėjo paveikti kūrinių raišką? Vaizdo medžiagoje Šepetys pamini, kad jos romane daug žiaurumo. Rašytoja nevengia vaizduoti grubių scenų „atviromis kortomis“. Klausiamo, kas labiau paveikia ir šokiruoja skaitytoją – atvirai ir be užuolankų piešiamos siaubo scenos Šepetys romane ar neįmanomos

įžodinti patirtys Grinkevičiūtės atsiminimuose, kur tik iš nutylėjimų užčiuopiame žeminančios kasdienybės mastą?

I. 3. Tekstų kritika

Dalios Grinkevičiūtės atsiminimų analizei Lietuvoje skirta nemažai dėmesio. Viktorija Daujotytė aptaria *Lietuviai prie Laptevų jūros* žanrą. Tremties ir lagerių literatūra balansuoja tarp dokumentinės ir grožinės literatūros ir, pasak literatūrologės, „įgyja ne tik parašyto, bet ir sukurto teksto požymių, yra iš vidaus junglūs, gyvybingi“. Tokiems tekstams apibūdinti mokslininkė renkasi iš moderniosios humanistikos perimtą „dokuteksto“ sąvoką (Daujotytė, 2001, 422). Dokumentiškumas ir rašymo intencijos yra svarbios tokių tekstų ypatybės. Arvydas Pacevičius kliaujasi pastaraisiais metais Lietuvoje pasirodžiusiu „egodokumento“ terminu. Lietuvoje egodokumentika tradiciškai siejama su memuaristika arba su autobiografinė raštija ir suprantama kaip „intymi raštija pirmuoju asmeniu, skirta sau ir (ar) artimiesiems“ (Pacevičius, 2013, 116).

Plačiąjai visuomenei Grinkevičiūtės liudijimas tapo žinomas po Justino Marcinkevičiaus straipsnio „Reabilituota – 1970 metais“ ir vėliau viešai perskaityto pranešimo, kuriame poetas pasmerkė stalinizmo nusikaltimus (Davoliūtė, 2010, 118). Iš pradžių skeptiškai žvelgęs į pas jį į namus su rankraščiais atėjusią moterį kaip į „dar vieną rašančią“, perskaitęs Dalios tekstus, J. Marcinkevičius iškart pakeitė nuomonę. Jis pripažino, kad pirmą kartą skaito „tokio pobūdžio rašinį – buvusios tremtinės atsiminimus, kančių paliudijimą, sutrypto teisingumo šauksmą“ (Marcinkevičius, 1988). Atsiminimus nagrinėjo Jūra Avižienytė, iškėlusį rašymo reikšmę traumos akivaizdoje, individualios istorijos suvisuomeninimą ir įrašymą į bendrą lietuvių tautos istorijos kontekstą. Ji teigia: „atsiminimų rašymas, žodžių atradimas ir sugebėjimas juos sujungti į naratyvą, padeda autoriui susigrąžinti jo teisėtą socialinį statusą, prarastą tarp žiaurumo ir siaubo“ (Matulevičienė, 2003, 329-330). V. Daujotytė studijoje *Parašyta moterų* atsigręžė ne tik į Dalios Grinkevičiūtės tekstus, bet ir į stiprią tremtinės rašytojos asmenybę. Literatūros tyrinėtoja savo straipsnį „Ugnis maiše“ pradeda tokiais žodžiais: „Gyventi, vadinasi, atminti“ (Daujotytė, 2001, 418). *Naujausiojoje lietuvių literatūroje* Saulė Matulevičienė aptaria lietuvių tremtinių dokumentinę literatūrą ir skiria vietos memuarams. Matulevičienė irgi akcentuoja Grinkevičiūtės reikšmę istorinei tautos atminčiai: „Atsiminimų detalės tapo iššūkiu, pradedančiu viešą atminties atgavimo procesą“ (Matulevičienė, 2003, 329).

Bendras mokslininkų darbas *Maps of Memory* susitelkia į Lietuvos, Latvijos, Estijos deportacijų aukų atsiminimus, analizuoja subjektyvias patirtis ir jų reikšmę kolektyvinei tautos atminčiai, Baltijos šalių tapatybei. Studijoje nemažai remiamasi ir Grinkevičiūtės memuarais. Mokslininkai rašo, kad 1987 m. paviėšinti jos užrašai Lietuvoje pradėjo atminties atgavimo procesą ir padarė išsikalbėti kitus tremtinius, iš užmaršties prikėlė ilgai slėptą ir slopintą jų skausmą. Tomas Balkelis analizuoja jaunųjų tremtinių patirtis GULAG'e. Iš Sibiro grįžę tremtiniai savo vaikystės ar paauglystės atsiminimus užrašė jau būdami suaugę nepriklausomoje Lietuvoje, tad jų pasakojimus veikė ir kolektyvinis priešiško jausmas sovietiniam režimui. Iš subjektyvių pozicijų rašiusiems autoriams, tarp jų ir Grinkevičiūtei, kelionė į tremtį dar buvo ir perėjimas iš naivios vaikystės į suaugusiųjų pasaulį, jų asmenybės grūdinimas. Iš deportuotų vaikų Sibiras atėmė vaikystę: nesubrendę jie turėjo kartu su tėvais dirbti sunkiausius darbus, kęsti nuolatinį alkį, rūpintis artimaisiais, kartais net kompensuoti tėvo vietą šeimoje. Lietuvą jie įsivaizdavo kaip visišką priešybę skurdžiai ir atšiauriai tundrai – tai buvo harmoninga šalis su tvarkinga socialine ir politine santvarka, šalis, į kurią žūtbūt reikia stengtis sugrįžti. Lietuviai jautė stiprią priklausomybę savo tėvynei, etninėms šaknims, visada žinojo, kad yra kitokie nei vietiniai žmonės, nors, kita vertus, nauja tapatybė Sibire greitai įleido šaknis vaikų sąmonėje. Pavyzdžiui, daugelis tremtinių, grįžę į Lietuvą, turėjo iš naujo mokytis rašyti lietuviškai (Balkelis, 2012, 46-71). Dalia Leinartė-Marcinkevičienė *Lietuviai prie Laptevų jūros* tekstą ir kitų lietuvių tremtinių atsiminimus lygina su Katherine R. Jolluck atlikta analize apie lenkių moterų atsiminimus, istorijas sovietų tremtyje. D. Leinartė akcentuoja abiejų tautų atstovių skirtumus tarpusavio santykiuose, požiūryje į svetimą šalį, suvokiant savo lyties tapatybę (Leinartė-Marcinkevičienė, 2012, 72-89). Jerilyn Sambrooke kritikuoja atsiminimų skaitymą vien iš politinių pozicijų. Tuomet skaitytojui tekstas tampa tik įrankiu reprezentuoti sovietinei tvarkai ir tuometiniam kontekstui. Pirmiausia ji pamini Vytauto Lansbergio interpretaciją, kuriam Grinkevičiūtės tekstas buvo tik sovietinės sistemos žiaurumo įrodymas ir lietuvių tremtinių drąsos pavyzdys. Tokia vienaspusė interpretacija trukdo įžvelgti giliausias kūrinio prasmes, todėl mokslininkė skatina atidžiau žvelgti į patį tekstą, jo literatūrinę raišką, meninę kalbą (Sambrooke, 2012, 92-97). Violeta Davoliūtė aptaria liudijimo sąvoką, Grinkevičiūtės rankraščių istoriją, jos kontaktą su Justinu Marcinkevičiumi (Davoliūtė, 2012, 107-122).

Lietuvoje nėra gausesnės ir išsamios R. Šepetys kūrinio analizės. Trumpai jį apžvelgė literatūrologė Eglė Kačkutė LRT laidoje „Ką man skaityti?“. Ji taip pat pastebi neabejotiną romano panašumą su Grinkevičiūtės liudijimu. Pasak Kačkutės, *Tarp pilkų debesų* „tai savotiška jau skaitytų tekstų transkripcija“, kuriame ypač ryški Dalios Grinkevičiūtės *Lietuviai prie Laptevų jūros* teksto įtaka (Kačkutė, 2013).

II. Kūrinių struktūra

Kritikai mėgina bendravardiklinti trauminių atsiminimų literatūrą, išskirdami tam tikras bendras charakteristikas. Skaudžių biografinių įvykių liudijimai pasižymi meninės kalbos ribų išbandymu, eksperimentiniais metodais, novatoriškomis stilistinėmis priemonėmis. Sutrupintą realybę atliepia fragmentiška pasakojimo struktūra, elipsės, minties šuoliai, ekskursai, semantiniai plyšiai. Vientisas poveikslas traumauto žmogaus sąmonėje skyla į koliažinę dėlionę su sąmonės srauto elementais, pasakojimo pertrūkiais. Tekstas neįstengia būti toks nuoseklus, kad faktai plauktų linijine vaga, o pasakotojas – ne visiškai patikimas, iki galo perprantantis savo paties gyvenimo įvykius. Viešai pasakoti apie savas patirtis, atsiverti to paties neišgyvenusiams žmonėms tampa iššūkiu, reikia atrasti savitus kelius, kaip tai įvykdyti. Čia iškyla Bergsono iškelta kalbos ribotumo problema. Ši moderni atsiminimų rašymo technika atpažįstama ir Grinkevičiūtės tekste.

Šepetys kūrinio struktūra gerokai skiriasi nuo chaotiškų atsiminimų. *Tarp pilkų debesų* sukonstruotas pagal tradicinio romano kriterijus: visažinis pasakotojos balsas perteikia pilnai užbaigtą istoriją, nuoseklus siužetas, tiesi chronologinė linija netrikdo ir neišmuša skaitytojo iš vėžių. Sekame vienas po kito koherentiškai išdėliotus Linos istorijos įvykius: pradžioje enkavėdistų įsiveržimas į Vilką butą, kelionė vagonais, įsikūrimas Altajaus krašte, darbas kolektyviniame ūkyje, Trofimovskas. Paraleliai romane vystosi Linos ir Andriaus meilės istorija. Du jaunuoliai padeda, remia vienas kitą morališkai, keičiasi mintimis, vienu metu jiems tenka išsiskirti, bet išlieka gyva viltis susitikti po tremties. Kūrinio pabaigoje šis klausimas išsprendžiamas tartum iš Grinkevičiūtės biografijos pasiskolintu faktu. Įvade minėta, kad lietuvių autorė grįžusi iš Sibiro užkasė savo rankraščius po žeme. Šepetys pasinaudoja šiuo intriguojančiu faktu: romano epilogas nukelia mus į 1995-uosius metus, kuomet kasinėdami žemę ekskavatorininkai atranda dėžę su Linos piešiniais ir užrašais. Paaiškėja, kad ši istorija – būtent iš tremties sugrįžusios ir jau ištekėjusios moters Linos liudijimas. Moteris pamini savo vyrą Andrių ir laišką pasirašo Arvydienės pavarde, tad išaiškėja, kad įsimylėjęlių viltis susitikti ateityje išsipildė. Šis motyvas epilogė – viena iš akivaizdžių nuorodų į Grinkevičiūtės atsiminimų tekstus.

Vieninteliai „svetimkūniai“, įsiterpiantys į pagrindinį romano pasakojimą, yra pateikti kitokiu šriftu ir aiškiai nuo jo atiboti. Jie apibūdina ankstyvojo Linos gyvenimo Lietuvoje epizodus, taip užkamšydami protagonistės biografijos spragas, ir kartu paaiškina istorinį laikotarpį, aplinkybes. Taip pat šie atplaukiantys prisiminimai pasitelkiami kaip stilistinė priemonė, paaštrinanti skaudų kontrastą tarp ano nerūpestingo, šviesaus vaikystės pasaulio ir brutalios,

priešiškos GULAG'o tikrovės. Abu diskursus – tremties ir biografinio gyvenimo – jungia kokia nors detalė ar frazė (Šepetys, 2011, 107):

Vienas sargybinis nuo durų žengė prie jos.

- *Davai! – subliuvo jis ir, stvėręs mamą už parankės, nutempė į vidų.*
- *Aš tuoj grįšiu, - sau per petį dar spėjo tarstelėti mama, o tada dingo už durų.*

- - -

- *Aš tuoj grįšiu, - pasakė mama.*
- *Bet ar tau patinka? – paklausiau.*
- *Manau, atrodo dailiai, - atsakė mama, žengtelėjusi atatupsta ir grožėdamasi suknele.*

Taigi praeities epizodai, chronologiniai nukrypimai į praeitį tik švelniai pertraukia tekstą ir nesunkiai integruojami į pagrindinę siužeto liniją. Kartu jie padeda suprasti kūrinio eigą, nušviečia kontekstą ir užpildo tuščias pasakojimo ertmes – visa tai palengvina teksto suvokimą.

Atsiminimų pasakojimas sukonstruotas koliažine technika, neplaukia chronologine vaga ir nepasižymi nuoseklumu. Dalios istorija sudėliota iš jos apmąstymų, padrikų minčių, egzistencinių svarstymų, o atmintyje išskylantys praeities vaizdai dažnai netikėtai nutraukia pagrindinę istoriją. Grinkevičiūtės tekstas tartum atkartoja žmogaus atminties veikimo principus: pasakojama tik tai, kas reikšmingiausia, ilgiausiai sustojama prie labiausiai sujaudinusių ir sukrėtusių dalykų, atsiminimai į sąmonę atplaukia chaotiška tvarka. Atsiduriame tai utėlėtame barake, tai, kaip ir Linos, nerūpestingo gyvenimo Kaune epizoduose, tai herojės sąmonėje. Bene ryškiausias ir įsimintiniausias sąmonės srauto pavyzdys – teismo procesas dėl pavogtų malkų. Meistriškai sutvertą sceną Viktorija Daujotytė pavadina „maža novele“ (Daujotytė, 2005, 14). Kuomet visi kaliniai ginasi nuo jiems mestų kaltinimų, meluoja nevogę, atviras, bebaimis Dalios prisipažinimas vogus malkas, tiesus jos žvilgsnis teisėjui į akis, rizikuojant būti skaudžiai nubaustai, šiame kontekste tampa akibrokštu ir spjūviu sistemai į veidą. Mini novelėje mainosi teisėjo tardymas, kitų tremtinių melagingi atsakymai, Dalios pasąmonės vaizdiniai, diena, kai nusilpusi mama paprašė užkurti krosnelę, Lenos žiočių didybė, mintys apie mirties patalę gulinčią motiną, žiedų kvapas Vytauto parke, sustabdęs į teatrą bėgančią heroję (Grinkevičiūtė, 2005, 60-68). Chaotiškas minčių kratinys perteikia absurdišką teismo esmę: sotūs valdininkai baudžia ir tardo badaujančius,

išvargusius kalinius, kurie turi vogti pakuras, kad išgyventų ledinę Trofimovsko žiemą. Nerišlūs pasakojimo sluoksniai perkloja vienas kitą, sukurdami teismo proceso kaip fantasmagorijos įspūdį, primenantį modernizmo prozos klasiką – F. Kafkos *Procesą*.

Danutė Gailienė išskiria du trauminių prisiminimų modelius. Pirmieji – „sąmoningi, galimi išreikšti žodžiais, integruoti į autobiografinę atmintį“, antrieji – „nesąmoningi, nevalingai prasiveržiantys į sąmonę, nevaldomi traumos išgyvenimai“. Suskaldyti atskirais vaizdiniais jie įsibrauna į dabartį ir joje emociškai jautriai išgyvenami (Gailienė, 2008, 70). Į biografinę atmintį sklandžiai integruoti, organiškai *Tarp pilkų debesų* pasakotojos atsiminimai pagal šią schemą panašėja į pirmąjį modelį, o išbalansuota ir sutrūkinėjusi Grinkevičiūtės pasakotojos atmintis – į antrąjį.

III. Pasakojimo specifika

Česlovas Milošas analizuoja, kaip pasikeičia subjekto santykis su kalba, kuomet bandoma užrašyti ir apibendrinti trauminės karo ar kitų žmonijos katastrofų patirtis. Karo akivaizdoje viskam supaprastėjus iki primityviausio lygmens, kalba taip pat atlieka ne daugiau kaip įrankio tikslui pasiekti funkciją. Pasilieka tik būtiniausi žodžiai, o sugriuvusiai realybei atspindėti tinkamiausias atrodo miniatiūros stilius, dokumentiška, antipatetinė kalba. Tokiame pasakojime detalės įgauna didesnę reikšmę (Milošas, 2011, 81-100).

Atskirų teksto atkarpų lyginimas išryškins, kaip nevienodai autorės atskleidžia tą pačią situaciją, sudėlioja semantinius akcentus, kaip valdo žodį ir kokia linkme pasuka savo pasakojimą. Pavyzdžiui, pacituosime fragmentą, kuriame lietuviai tremtiniai po varginančios kelionės vagonuose skirstomi į darbo grupes. Šepetys romane šis epizodas atrodo taip (Šepetys, 2011, 83-85):

Žiūrėjau, kaip enkavėdistai su tais nepažįstamaisiais eina nuo vienos grupės prie kitos. Tie vyrai atrodė kažkokie keisti, aiškiai ne lietuviai ir ne rusai. Jų oda buvo tamsesnė, plaukai - juodi, o visa išorė kažkokia netvarkinga, primityvi. Stabtelėję prie greta mūsų sėdinčios grupės, jie ėmė kažką šnekėtis su enkavėdistais.

- Elena, ką jie sako? – paklausė ponja Rimienė. [...]

- Jie mus parduoda, - sušnibždėjo mama. [...]

Žiūrėjau, kaip tie vyrai vaikšto tarp grupių, apžiūrinėdami prekę. Jie vertė žmones stotis, apsisukti, rodyti rankas.

Apžiūros tikslas – žeminantis inteligentus lietuvius. Pareigūnai iš jų kūnų sprendžia apie tinkamumą dirbti vienus ar kitus darbus, juos vertina kaip „prekę“. Vizualiai iškalbinga scena leidžia skaitytojui susikurti užbaigtą ir aiškų šio epizodo paveikslą savo sąmonėje. Pasakotojos žvilgsnis aprėpia platų regos lauką, tiria, kaip vyksta visas atrankos procesas ir informaciją perduoda mums, skaitytojams. Čia svarbus vyksmas ir regimasis vaizdas. Pasakotoja skiria nemažai dėmesio apibūdinti juodbruviams vietiniams gyventojams – per netvarkingą išorę pasmerkia jų šiurkštumą, amoralumą ir primityvumą. Atstumianti vyrų išorę koduoja nepalankų pasakotojos nusiteikimą jų atžvilgiu.

Kitaip analogiška situacija nuskamba Grinkevičiūtės pasakotojos lūpose (Grinkevičiūtė, 2005, 21):

Per paskirstymą šaukia kiekvieną, ir žvilgsnis, kurį į mane metė juodbruvė plieninė akim čekistas, buvo man žiauresnis už smūgį. Tai buvo vergų pirklio žvilgsnis, tiriantis, kiek turiu raumenų, kiek iš manęs galės išspausti. Pirmą kartą pajutau, kad esu daiktas.

Visa šio epizodo esmė sutelkta čekisto-vergų pirklio žvilgsnyje. Jis Daliai tampa smūgiu į paširdžius, nes šitas akių kontaktas priverčia ją suvokti naująją žeminančią savo padėtį. Apžiūrinėdamas mergaitę, sargybinis vertina jos fizines galimybes, darbo jėgos potenciją. Šepetys enkavėdistai apžiūrinėja visą grupę, o Grinkevičiūtės vergų pirklys žiūri tiesiai į Dalią, jo žvilgsnis sustoja ties ja. Užfiksuota jos asmeninė patirtis: „Pirmą kartą pajutau, kad esu daiktas“.

Šepetys ne tik išsamiai aprašo ir vaizdingai apibūdina situacijas, tačiau siekia paveikti skaitytojo sąmonę ir kitais jūtimais. Stiprūs kvapai, įsimenantys garsai, šokiruojantys vaizdai įtraukia į veiksmo eigą. Pasakotoja įtaigiai ir gyvai perteikia purviną, sekinančią kelionę gyvuliniais vagonais. Įsimena karininkų įkyriai kartojamas svetimžodis „davai“, kuomet jie ragina ir nuolat skubina vos bepastovinčius tremtinius (Šepetys, 2011, 27- 29):

- *Davai! – subliuvo enkavėdistas [...]*
- *Davai! – sustaugė karininkas [...]*
- *Davai! – vėl amtelėjo enkavėdistas [...]*

Iš detalaus vagonų aprašo, galime įsivaizduoti, kaip atrodė šis varganas, ištisas dienas inteligentus vežęs transportas, šiaip jau skirtas gyvuliams gabenti (Šepetys, 2011, 31):

Abipus perono rikiavosi tamsiai rudi mediniai geležinkelio vagonai; begalinės jų virtinės driekėsi tolyn kiek tik akys užmatė. Tie vagonai buvo purvini ir negrabiai sukalti, skirti gyvuliams vežti. Minios lietuvių su visais daiktais buvo grūdami į juos.

Kalinius kankinantis alkio jausmas, tris dienas kelionėje neturėjus burnoje nė kąsnio (Šepetys, 2011, 80):

Skrandį degino iš alkio, o galvą plėšė skausmas.

Ir pagaliau aprašymą papildė iš vagono trenkiantys kvapai. Su įvairiausiais žmonių kūnų kvapais maišosi šlapimo ir išmatų smarvė (Šepetys, 2011, 52):

Saulei kylant, vagonas greitai kaito. Drėgnas išmatų ir šlapimo dvokas siautė mus nelyginant susmirdusi antklodė.

Vėlgi kitokia *Lietuviai prie Laptevų jūros* kelionės vagonais refleksija. Nei kvapai, nei garsai, netgi apgailėtina vagonų išvaizda nėra pirmame plane. Pirmieji memuarų sakiniai atrodo taip (Grinkevičiūtė, 2005, 17):

Kas tai? Ranka užčiuopiu... šaltą geležį. Guliu aukštieknika... Gražu... Saulė... šešėlis.

Jaučiu, kad vienas mano gyvenimo etapas baigėsi. Taškas.

Persikeliame į pasakotojos sąmonę ir pasąmonę, kur pabiros mintys, atskiros prisiminimų detalės, nuotrupos apibūdina Dalios savijautą. Centre – vidinis žvilgsnis į save, būseną tarp tikrovės ir sapno, nusakanti ribinę pasakotojos būklę. Lakoniška sintaksė, sakiniai, susidedantys iš vieno ar vos kelių žodžių, kontrastuoja su ištobulintais ir tirštais Šepetys sakiniais. Prisiminus T. Balkelį, retrospektyviai žvelgiančiai pasakotojai kelionė į tremtį – tai užbrauktas ankstesniojo gyvenimo etapas ir kelionė į naująjį gyvenimą.

Kuo nuodugniau atkurti situacijas Šepetys pasakotojai gelbsti palyginimai, išplėtoti aprašymai, gausūs epitetai. Ne tik regime vaizdą, bet geriau įsivaizduoti ir įsitraukti į kūrinį padeda girdimieji elementai, kvapai, kiti dirgikliai. Šepetys fragmentuose svarbūs visi aspektai – veiksmo eiga, veikėjų išvaizda, dialogai, aplinkybės. Grinkevičiūtės atsiminimuose situacijos dažniausiai perteikiamos kuria nors įsimenančia detale, reikšmė išaiškėja iš vieno įtaigaus niuanso. Stebime vidinę veikėjos būseną, o pats tekstas kur kas labiau koncentruotas, žodžiai ir sakiniai kondensuoti.

IV. Komunikacijos alternatyvos

Cituotame Šepetys fragmente tremtinių skirstymą į darbo grupes apibendrina ir trumpas Vilkienės ir Rimienės apsikeitimas mintimis. Pavarčius abi knygas, į akis krinta akivaizdus skirtumas, kokią dalį dialogai užima vienos ir kitos autorės kūrinuose. Šepetys romano personažai kalbasi, dalinasi mintimis ir tai užima nemažą teksto dalį. Grinkevičiūtė retai renkasi dialoginį kalbėjimo būdą. Jos herojė išgyvena viduje ir nėra linkusi dalytis giliausiais savo jausmais ar mintimis su kitais veikėjais. *Lietuviai prie Laptevų jūros* pasakotoja fiksuoja asmenišką patirtį, apmąsto savo būseną, jai būdinga introspekcija, savianalizė. Vienas emocišgesnių momentų – monologu išlietas skaudulys dėl nepakeliamai sunkaus darbo. Kiekvieną dieną į kalną vilkdama milžinišką rąstą, Dalia užsiaugina nepalaužiamą atkaklumą. Rąsto įrėžtos žaizdos pečiuose, paskutines jaunos paauglės jėgas išsekinti našta prasiveržia spontaniška rauda ir išpažinimu (Grinkevičiūtė, 2005, 111-112):

O, Golgota! Mano gyvenimo pavasario Golgota. Ją, matyt, visą gyvenimą su mažais protarpiais reiks nešti. Tu pirmoji pradėjai formuoti mano charakterį. Čia užgimė atkaklumas. Čia išmokau tyliai kentėti, žingsnis po žingsnio, sunkiai, skausmingai artėti prie savo viršūnės, o ją pasiekus jausti džiaugsmą ir pasitikėjimą savo jėgom.

Šiomis eilutėmis jaunoji tremtinė išlieja tyliai tremtyje kauptą skausmą, tačiau ne tiek keikia savo likimą, kiek įvertina, kaip neįveikiamas kalnas formuoja jos asmenybę, ugdo ryžtą. Kartu Dalia patvirtina užsidegimą kovoti, neabejoja savo tiesa, tuo skelbdama maištą šiai absurdiškai tragikomedijai.

Tremtyje kalba praranda komunikacinę paskirtį ir tuomet reikšmingesnė už garsiai ištartus žodžius tampa kūno kalba. Dvi tame pačiame pragare atsidūrusios mergaitės palaikymą viena kitai išreiškia be žodžių: „Pticeva glaudžiasi prie manęs. Ji viską supranta“ (Grinkevičiūtė, 2005, 75). Susikalbėjimui esminė tampa tylą. Dialogas tarp klasės draugių Dalios ir Pticevos (Grinkevičiūtė, 2005, 74):

- *Dalia, ar tu tiesiai iš darbo? – klausia Pticeva.*
- ...
- *Ar pietavai?*

Supranta tylą tekste sąmoningai pabrėžta ir vizualiai – grafiškai raišiu daugtaškiu. Aiški autorės intencija parodyti, kad Sibire žodžiai dažniausiai nereikalingi, jų funkcija ir svarba sumenksta ir visai pranyksta skaudžiausiomis akimirkomis. Tą patį išgyvenantiems žmonėms tarpusavio supratimui kalba nebūtina.

Atsiminimuose kalba ir žvilgsniai. Iš klasės draugės akių Dalia išskaito maldavimą paimti laikraštį suvyniotą maistą. Parodytas pasigailėjimas, kad ir koks nuoširdus jis būtų, mergaitė žeidžia dar stipriau už nežmoniškai kamuojantį alkio jausmą. Kupinos skausmo, gilios mamos akys, matant besikankinančius ir žeminamus savo vaikus ir vidinis Dalios atsakas motinai: „Mamyte, mamyte, mano vienintele, mano brangiausia, mes gyvensim, mes grįšim, girdi, mama, mama!“ (Grinkevičiūtė, 2005, 49). Šių žodžių Dalia garsiai neištaria. Svarbiausiems dalykams suprasti ir nusakyti žodžiai tampa nebereikalingi, jie nebesugeba išreikšti tikrosios tremtinių būklės, jausmų. Įprastus komunikacijos būdus keičia nauji – intymesni, kartu ir slaptesni – kodai.

Nors negausiai, Grinkevičiūtė retkarčiais užrašo tremtinių pokalbius. Tik iš jos veikėjų dialogų neišgirsime jautrių palaikymo žodžių ar apverktinos padėties refleksijos. Sibire visiems žinoma tiesa, kad čia išlieka tik stipriausi, visi jaučia ir išgyvena tą patį, tad nėra poreikio nuolat guostis ar verkšlenti. Atšiauriame Sibire poreikių hierarchijoje maistas neabejotinai iškeliamas į pirmąją vietą, todėl dažnai žodžiai pasitarnauja tik išreikšti alkio jausmą arba išsakyti būtiniausią informaciją. Pokalbiai dažniausiai sukasi apie maistą: graužia prisiminimai apie nesuvalgytą, paliktą maistą ar išmestus likučius, kiek to maisto buvo anksčiau. Net naktimis kankina košmarai – sapnuojasi duona, bet ir sapne netenka paragauti jos skonio, duona kažkur dingsta. Todėl vienas iš lietuvių, pasakojas, kaip kirto duoną, išvadinamas melagiu: „Meluoja, gyvatė, jis tik pamatė ją sapne, bet nepajuto skonio, nes ji dingo“ (Grinkevičiūtė, 2005, 52).

Tremtiniai šneka šiurkščia, nenugludinta kalba. Sudiržusį ir surambėjusį ištremtųjų vidų atliepia jų dialogai. Iš inteligentų burnų prasiveržia keiksmas – bent jau tokiu būdu jie gali išlieti

susikaupusį pyktį ir apmaudą. Dažniau veikėjai per pašnekesius patraukia vienas kitą per dantį, išlieja savo pyktį ir apmaudą, o parodytas jautrumas tuojau pat pašiepiamas kitų likimo draugų. Mirties patale Krikštainis guodžia savo žmoną (Grinkevičiūtė, 2005, 120):

- *Mes jau sulaukėm pavasario, Broniuk, greit prasidės žvejojba, mes su tavim dviese valtimi žvejosim. Pavalgysim iki sočiai, iki sočiai tai jau tikrai. [...]*
- *Mekena kaip avinas, be be be, - mėgdžioja mirštantį Grockis.*

Autorė fiksuoja ir grubų motinos atsaką vaikui, prašančiam duonos: „Nutilk, gyvuly, juk vakar gavom dviem dienom ir suvalgėm“ (Grinkevičiūtė, 2005, 44). Vaikui, nesuprantančiam, kas vyksta, neturinčiam nei moralinių, nei fizinių jėgų apsisaugoti ir kovoti už savo gyvybę, vienintelė atrama šitoje šiurkščioje tikrovėje gali būti tik motina. Dėl krizės tokia būti ji nepajėgia, motinos vaidmuo lieka nustumtas į šalį. Atrodo, ne visada įmanoma išlaikyti šiltesnius jausmus ir atjautą net labiausiai branginiams ir mylimiausiems žmonėms. Toks grubus artimiausių žmonių santykis neįsivaizduojamas normaliomis sąlygomis. Deformuotas ryšys tarp mamos ir vaiko ar, kaip matysime vėliau, tarp vyro ir žmonos tik išryškina prarają tarp šio ir ano pasaulių.

Amerikiečių romane tremtiniai išreiškia palaikymą vienas kitam, apibendrina lagerio įvykius, atrodo, jaučia poreikį garsiai pasidalyti savo apmąstymais su likimo draugais. Aštriau kalba nebent žydų tautybės personažas ponas Stalas. Jis rėžia savo pesimistines prognozes ir nuomonę bet kur ir bet kada ir jam nė motais, jei kiti jį tildo (Šepetys, 2011, 265):

- *Tai štai, koks jų planas, - dairydamasis aplink ištare plikis. – Štai kaip Stalinas nutarė mus pribaugti! Leis mums negyvai sušalti, o lavonus atiduos sugraužti lapėms!*
- *Lapėms? – nusigando Rimienė. Janytės mama priekaištingai dėbtelėjo į plikį.*

Plikis romane vaizduojamas kaip egoistas, žmogus be iliuzijų, kuriam mažai rūpi žmogiški jausmai. Jis yra vienintelis kitatautis lietuvių tremtinių grupėje. Nuolat burbantis, nepatenkintas, viską tiesmukai rėžiantis žydas kontrastuoja su švelnesniais ir pakantesniais lietuviais personažais. Kadangi žydų bendruomenė Lietuvoje visais laikais, o ypač Antrojo Pasaulinio karo metu, buvo reikšminga tautos istorijoje, galėtume teigti, kad Šepetys savo romane fiksuoja istorinio pasakojimo ženklus. Žydų tautybės asmuo pasirodo ir Grinkevičiūtės atsiminimuose, tik čia jis neturi apibrėžto ir pastovaus charakterio. Iš pradžių Dalia Borisui jaučia prielankumą. Tačiau dėl žiauraus pareigūnų elgesio jam amputuojama ranka, o vyras pamiršta padarytą žalą, padlaižūniškai elgiasi su vadais.

Žemindamasis prieš savo skriaudėjus, Borisas praranda savigarbą, tad Daliai jis nebėra gražus. Pasakotoja vadovaujasi vieninteliu žmonių vertinimo kriterijumi – vidinė laikysena nulemia, ar žmogus gražus, ar ne.

Be abejonės, Grinkevičiūtės tekste rasime ir vienas kitam garsiai išreiškiamos užuojautos, supratimo, palaikymo. Bet daug dažniau atsiminimuose išgirsime vidinį pasakotojos balsą, lagerio tvarkos reflektavimą, į šią absurdišką santvarką nukreiptą ironiją. Šepetys romane dialogai daug labiau išplėtoti ir švelnesni, neprisotinti tokio grubumo ir atšiaurumo, o pasakotoja ne taip giliai analizuoja sistemos dėsnius.

V. Tiesioginė kalba ir potekstės

V. 1. Brutalios lagerio kasdienybės apraiškos

Šepetys siekia atskleisti visą tundros barbariškumą, nepaliekant paslėptų prasmų. Apie gyvulišką tremties kasdienybę kalbama atvirai, nesibodima smulkiai, drastiškai atvaizduoti smurto, kalinių žeminimo, mirties scenų. Vienas iš pavyzdžių galėtų būti tiesmukas, „nepridengtas“ lavono aprašymas, nestokojantis šokiruojančių detalių (Šepetys, 2011, 143-144):

O tada ir aš pamačiau negyvėlį, kartimi perdurta krūtine prismeigtą prie kolchozo kontoros sienos. Jo kojos ir rankos tabalavo suglebusios lyg skudurinės lėlės. Kraujas sunkėsi jam per marškinius ir varvėjo žemėn, kur jau buvo susidariusi nemaža dėmė. Maitėdos kapojo šviežias kulkų paliktas žaizdas negyvėlio kūne. Vienas paukštis snapu lesė tuščią akiduobę.

Šepetys pateiktas išniekinto kūno vaizdinys tiktų kino ekranams: persikreipusi negyvėlio poza, iš lėto besisunkianti kraujo dėmė ir kūną lesantys maitvanagiai. Norima iki skrupulų objektyviai užfiksuoti visą vaizdą. *Tarp pilkų debesų* pasakotoja tarsi pro kameros akutę stebi mirties manifestaciją ir visus elementus stengiasi perduoti skaitytojui.

Taip pat atvirai pasakotoja atvaizduoja kitas panašias žiaurumo kupinas kūrinio vietas: enkavėdistų amoralumą, žeminančią ir bejėgišką tremtinių būseną, prievartos scenas. Pavyzdžiui, partyje sargybiniai spokso į putas ponios Arvydienės krūtis, kurių ši nesugeba prisidengti rankomis. Lina nedrįsta nusivilkti apatinių, ją trikdo visas moteris nužiūrinėjantis sargybinis, kuris „tebežiopsojo, vaipydamasis ir kramtydamas apatinę lūpą“. Prižiūrėtojas pradeda priekabiauoti prie paauglės (Šepetys, 2011, 98):

Sargybinis griebė mano rankas ir atplėšė nuo kūno, prispausdamas man prie šonų. Tada nudelbė mane nuo galvos iki kojų ir išsiviepė. Paskui ištiesė ranką ir suėmė man krūtį. Jutau, kaip suskilę jo nagai skaudžiai brėžia odą.

Su smulkiausiomis detalėmis nupiešta priekabiavimo scena turėtų šokiruoti paauglių auditoriją. Šepetys pasirinkta pasakotojos pozicija aiški – parodyti viską taip, kaip „buvo iš tiesų“, nieko nesušvelninti, nepraleisti pro akis ir nenutylėti net skaudžiausių, intymiausių detalių.

Kitaip lagerio siaubai artikuliuojami Grinkevičiūtės pasakotojos lūpose. Mirtis *Lietuviai prie Laptevų jūros* atrodo taip (Grinkevičiūtė, 2005, 43):

Iššoku pro lango angą ir ruošiuosi užvėjy atlikti reikalus. Sniego prinešta aukščiau kelių. Staiga klumpu ant kažko, pasilenkiu. Tai nuoga moteris, matyt, suėmė, sniegu užnešta. Atšoku, vėl griūvu, noriu bėgti, sustingstu. Visur lavonai, nuogos kojos, krūtinės, kai kur plaukai šmėkščioja iš po sniego. Jie sušalę kaip medžio gabalai visokiomis pozomis – rankos, kojos sutrauktos ar išskėstos, kai kas mirė. Klupdama bėgu atgal prie lango ir sprunku iš šios klaikios lavoninės. Sniegas iš lėto, gracingai šoka menuetą ant numirėlių pilvų, atvirų akių.

Dar vienas įspūdį paliekantis ir apie visišką GULAG'o degradavimą pranešantis mirties vaizdinys. Kazokai gauna užduotį sumesti žiemos neištverusius kalinius į duobę (Grinkevičiūtė, 2005, 103):

Duobė solidi – 20x15 metrų ir 2 metrai gilumo. Kazokai skuba. Jei laiku suspės sukišti į duobę visą štabelį styrančių lavonų, gaus po 30 rublių už parą. Tai laimikis. Grūsti į duobę lavonus lengviau, nei malkas vežti. Pagaliau iškala. Lavonai švilpdami skrenda į duobę. Švytruoja rankos, kojos, liesi kūnai. Rankos šlykščiai styro. Alkanų baltųjų lapių apgraužtos kojos, rankos, veidai be nosių.

Lavonai balti, kiaurai peršalę, taukši kaip pagaliai [...]. Klingmanienei pragrauztas pilvas, matyti sušalusios žarnos, bet baltosioms lapėms apetito ji aiškiai nesukėlė. Jos rankos išskėstos į šalis, akys išverstos, blizga mėnulio šviesoje.

Abu mirties paveikslai Lenos platumose prisodrinti ironijos ir grotesko, išsina už realybės ir sveiko proto ribų ir perkelia skaitytoją į haliucinacinę Sibiro tikrovę. „Solidi duobė“, talpinanti tikriausiai ir solidų negyvėlių skaičių, kazokams jokių emocijų nesukelianti užduotis sumesti lavonus į šią duobę, nes tai juk „lengviau, nei malkas vežti“ ir net lapėms apetito nesukeliančios Klingmanienės žarnos. Kaip turi jaustis tremtiniai, nuolat girdintys apie artimųjų žūtį ir kasdien matantys lavonų kūnais nuklotą Sibiro žemę? Kaip žemai turi nusiristi sistema ir jai tarnaujantys žmonės, jei net mirtis jiems nesukelia jokių emocijų? Meistriškai Grinkevičiūtės sutverti sakiniai ne tik perteikia šokiruojantį mirties vaizdą, bet ir aprėpia platesnį regos lauką nei lavonų krūva. Jie apibendrina visą tremties situaciją, kalba apie išsigimusią sistemos santvarką. Nuolatinis žvilgsnis mirčiai į akis sukelia visišką apatiją net labiausiai sukrečiantiems dalykams. Atbukusius aplinkinių jausmus patvirtina ir sąmonės srauto sakiniai kitose atsiminimų vietose: „Mirk, mirk, sustingsi, žūsi, būsi mūsų grobis“; „Lavonai, šiltinė, skorbutas – viskas vis tiek“ (Grinkevičiūtė, 2005, 82).

Čia ne mažiau reikšmingas ir autorės groteskas – lėtas snaigių šokis ant lavonų pilvų, į duobę skriejantys ir švytruojantys balti kūnai ir mėnesienoje šviečiančios žarnos. Visokiausiomis pozomis išsikraipiusios, į ledą sušalusios lavonų skulptūros palieka neišdildomą įspūdį ir įrašo tremtinę į lietuvių literatūros istoriją. Skaitant Grinkevičiūtės tekstą, nejučia išskyla Balio Sruogos *Dievų miškas*. Abu autorius, pasak V. Daujotytės, būtų galima lyginti „jei ir ne meistrystės“, tai kūrinių estetikos, kalbėjimo tono, stiliaus pagrindu (Daujotytė, 2005, 14). Sruogos pasakotojas irgi iš tam tikros distancijos stebi situaciją ir vengia tiesiogiai kištis į tekstą. Prisidengdamas amžininkų nesuprastu sarkazmu, aštria ironija, grotesku, Sruoga „nuolankiai atvaizduoja“ koncentracijos stovyklos kasdienybę ir leidžia kalbėti plikiems faktams. Gulint savo išmatose ir dėl ištinusių kojų nesugebant atsikelti iš gulto, išnyksta net mirties baimė. Atsibusti su lavonu jau nieko nebestebina, „žmogus taip apsipranta su mirties perspektyva, kad ji darosi šiokiadienė šiukšlė“ ir, kaip toliau ironizuoja rašytojas, „nustoja savo kilnaus tragizmo elemento, [...] nustoja čionai ir savo lyrizmo“ (Sruoga, 2006, 217). Koncentracijos stovyklose ir lageriuose mirtis nebėra nei kilni, nei tragiška, nei dvasinga. Nusmukdyta iki kasdieninio reiškinių, ji tik atspindi naikinimo stovyklų esmę.

Subtiliai ir įtaigiai sukonstruotas mirties reginys Lenos tundros platybėse skaitytojo nepalieka abejingo, o kūrinių potekstės sukrečia dar labiau nei tiesioginė Šepetys teksto kalba. Grinkevičiūtės fragmentuose tik iš užuominų, tarp eilučių besislepiančių reikšmių, kandaus pasakotojos tono užčiuopiamas subjektyvų žvilgsnį į lagerio tvarką, tačiau nei atsiminimų, nei

romano pasakotoja neįsiterpia į tekstą. Epizoduose neradime tiesiogiai išreikšto subjektų verдикto, mirusiųjų likimo ir šios apgailėtinos situacijos smerkimo. Taip išvengiama autoriaus kišimosi į tekstą, manipuliavimo skaitytoju, nes patys faktai sugeba kalbėti garsiau už šališką vertinimą. Kalbėdamas apie pasišalinusį subjektą, Česlovas Milošas vartoja „nuolankios mimezės“ terminą (Milošas, 2011, 87). Tyrinėdamas griuvusių poeziją, lenkų rašytojas cituoja Zbigniewo Herberto eilėraštį: „Akmenukas yra laisvas nuo jausmų“ (Milošas, 2011, 95) – Milošas šią metaforą pasitelkia Herberto beasmenio stebėtojo pozicijai apibūdinti.

Netrumpas abiejų kūrinių atkarpos pacituotos, norint paryškinti skirtingą abiejų autorių stilistinį braižą, kaip nevienodai jos perteikia mirties vaizdinius. Šepetys tiesioginio aprašymo metodu siekia kuo realistiškiau nupiešti lagerių tikrovę, atviromis scenomis sukrėsti skaitytoją ir taip projektuoja vienprasmį pasakojimą. Grinkevičiūtės fragmentus taip pat galėtume pavadinti kinematografiškais, tačiau juose dar be galo svarbus stilistinis elementas. Meninių raiškos priemonių generuojamos potekstės kuria daugiabalsį pasakojimą ir *Lietuviai prie Laptevų jūros* eilutėse leidžia užčiuoti asmenišką pasakotojos santykį su tundros kasdienybe.

V. 2. Komizmas

Ironijos prisotintos ir kitos Grinkevičiūtės atsiminimų vietos, ypač, kuomet kalbama apie vyrų ir moterų santykius tremtyje ir apsimestines kalinių dorybes. Daugeliu atveju užsimezgę meilės ryšiai tarp lietuvių moterų ir sovietų vadų įtakoti pragmatinių paskatų. Tremtinių tarpe tokie „romantiški“ santykiai vertinami neigiamai, smerkiami, patraukiami per dantį, ypač jei moterys viešai deklaruodavo patriotizmą, pamaldumą, meilę, atsidavimą savo vyrams, o slapta leisdavosi į flirtą su valdininkais. Viena iš tokių „rimtų“, garsiai pamaldumą ir ištikimybę vyrui reiškusių moterų – ponia Štarienė. Slapčia ji burkuoja su sargybiniu ir dėl savo veidmainystės tremtinių rate praminta „saldžiąja“. Liuda gražėja kas dieną, o to priežastis aiški – santykiai su vadu Kespaiko. Ji suvokia savo vertę, žavesį ir nepaiso ilgalaikio Kespaiko vedybinio gyvenimo. Moteris nuslopina sąžinės balsą ir nenori girdėti draugių perspėjimų, skatinimo susimąstyti apie ateitį, apie tokio elgesio pasekmes. Tremtinė pasinaudoja atsiradusia galimybe išsilaisvinti ir pabėga su juo iš Bobrovsko. Liuda pasikliauja tik tuo, kas egzistuoja „čia ir dabar“, ji gyvena šia akimirka, o ateities perspektyva jai, kaip ir daugeliui kitų kalinių, išnykusi.

Štarienė ir Liuda ne vienintelės moterys, nubrėžusios brūkšnį po ligi šiol turētu asmeniniu gyvenimu. Černeckaitė, Paulauskienė, Saulevičienė, kirpėja Pusvaškienė – tai tos, kurios užmezgė

romanus su lagerio prižiūrėtojais ir pasakotoja šį sąrašą dar galėtų tęsti. Ar gali būti pateisintas toks moterų elgesys, kai norėdamos nors kiek palengvinti savo kasdienybę, jos tampa sovietų pareigūnų meilužėmis? Aname gyvenime galbūt buvusios pareigingos, dievobaimingos žmonos, o dabar kenčiančios GULAG'o košmarą, tremtyje jos pamina savo žmogiškąjį orumą. Kai kurios suvokia, kad jų moteriškumas gali tapti priemone lengviau pakęsti gyvenimą užpoliarėje ir tuo pasinaudoja. Per Miliutės ir Mavrino ryšį atskleidžiama, kaip iki komiškumo tremtyje suprimityvėja santykių ir meilės samprata. Pagrindinis argumentas, dėl ko trisdešimtmetė Milė tekės už perpus vyresnio direktoriaus Mavrino, yra sutampančios pirmosios jų pavardžių raidės. Šio flirto pasekmės jaunai moteriai – lengvesnė darbo vieta ir papildomi maisto produktai sau ir sūnui. Tokių santykių tikslas aiškus: „susimetimas“ su vadovais pasitarnauja ne tik pačių moterų, bet dažnai ir jų vaikų gerovei. Kad nemanytume, jog flirtas Sibire yra paprastas dalykas, išgirstame Miliutės aiškinimą paauglei (Grinkevičiūtė, 2005, 89):

Sunku, Dalia, labai sunku flirtuoti, šypsotis, sukti galvą, kai esi be sijono, o vatinių kelnų klynas išplyšęs, vatos gabalai karo ant užpakalio, nuolat reikia jį dengti skara, kad nesimatytų skylės, o per nugarą eina geram bute atšilusios utelės. Norisi prispausti prie sienos ir sutrinti jas, pasikasyti, o čia reik šypsotis, nors pilve kurkia. Sunku, Dalele, flirtuoti Užpoliarėj.

Lengva ironija juntama pasakotojai konstatuojant, kad po iširusios draugystės su Mavrinu, moters partnerių grandinė toli gražu nenutrūksta ir toliau vardijami jos „mylimieji“. Režiumuojama tokiais žodžiais: „Tai nėra pasileidusi moteris, tik ji mėgsta flirtą“ (Grinkevičiūtė, 2005, 89). Tos, kurios nusprendžia nesislėpti, kaip kad Vincė, susilaukia daug kritikos ir pašaipų iš kitų kalinių. Ištekėjusi už seno, negražaus kazoko Gorbunovo, Vincė tvirtina, kad jų santykiai kitokie, nes jos meilė nuoširdi ir nutildo burnotojus pareiškusi, kad tai yra jos asmeninis gyvenimas ir kad aplinkiniai neturi teisės į jį kištis. Pasakotoja nesmerkia ir neteisčia šių moterų, nes suvokia, kad tai vienas iš būdų išgyventi ir galbūt išgelbėti gyvybę artimiesiems.

Šepetys romane dailiosios lyties atstovių ir engėjų ryšius išsamiau reprezentuoja vienas pavyzdys – tai ponios Arvydienės, Andriaus mamos, istorija. Enkavėdistai šantažuodami moterį dėl sūnaus gyvybės, paverčia ją savo sekso verge. Už tai Andriaus mama gauna maisto produktų, šiltą būstą, bet yra kreivokai nužiūrinėjama lietuvių draugų. Egzistuoja ir kita pusė – moteris turi nuolat

kęsti išnaudojimą, smūgius ir pažeminimą. Iš pradžių Lina nežino tikrosios situacijos ir matydama pagerėjusias motinos ir sūnaus gyvenimo sąlygas, išreiškia Andriui savo pasipiktinimą ir kaltina abu pasidavus rusų vadams. Tačiau išsiaiškinusi, kaip yra iš tiesų, mergaitė gailisi savo pykčio priepuolio. Tad net šis vienintelis plačiau aprašytas lietuvis ir rusų vadų santykis nėra savanoriškas ir pagrįstas naudos siekimu, o neišvengiamas.

Apskritai Šepetys romane nedažnai išgirsime kandų ir sarkastišką toną. Kūrinyje yra ironijos, bet ji labai negausi ir daug švelnesnė nei Grinkevičiūtės. Pavyzdžiui, apie enkavėdistų nuolat prižiūrimą ir kontroliuojamą aplinką lageryje pasakotoja užsimena: „Žinoma, mes buvome saugūs. Saugūs kaip pragare“ (Šepetys, 2011, 174). Jei juokiamasi, tai daroma nuoširdžiai ir atvirai, taip parodant, kad tremtis nesugebėjo atimti lietuvių humoro jausmo: per darbo pertraukėlę ponia Rimienė pajuokauja ir visos moterys pradeda kvatoti, Linos mama kvatoja „taip linksmai, kad net jos garbanos išsitaršė ir išsprūdo iš po skarelės“ (Šepetys, 2011, 122).

Grinkevičiūtės juokas paslėptas, sarkastiškas, jis čia pat išryškina ir tremties siaubą. Atsiminimuose nemažai komiškų situacijų, netiesioginio pasišaipymo iš savo likimo draugų, rusų prižiūrėtojų, apgailėtinių sąlygų. Nelikus jėgų nusikratyti utėles, belieka tik stebėti, kaip jos „Lėtai, didingai. Perlipa pas mane“ (Grinkevičiūtė, 2005, 83). Rusų tautybės Julė Daliai paaiškina tarybinių piliečių filosofiją: „Vogimas pas mus yra garbės, šlovės ir herojiškumo reikalas. – Ir pridūrė: – Būtinybė, jeigu nenori dvėsti“ (Grinkevičiūtė, 2005, 156). Be abejo, lagerio vadai taip pat susilaukia kandaus pasakotojos tono. Tarptautinę darbo dieną pareigūnai sugalvoja prisidėti prie kolektyvinio darbo, bet netrukus pasišalina – „juk pernelyg sunku jų aristokratiškai prigimčiai risti rąstus į kalną“ (Grinkevičiūtė, 2005, 117-118). Per tremties laiką įskiepytas paklusnumas vadams ironiškai pavadinamas „disciplina“. Komiška Vorobjovos figūra kelia juoką ir tuo pačiu žavi. Visiškai apsileidusi (mėnesius nekeistas vatinis kostiumas krinta gabalais, gaubto „ausys nutįsusios iki kelių, o kai ji eina, jis skrieja užpakaly kaip sparnai“ (Grinkevičiūtė, 2005, 152)), Vorobjova nekreipia dėmesio į vadų nurodymus, elgiasi, kaip jai patinka. Vagia ji taip pat nesislapstydamas: vadui Kespaike užtikus moterį su žuvimi rankoje ir paklausus „Vagi?“, ji ramiai atsako „Skolinuosiu“. Vorobjova taikliai atspindi lagerio beprotybės, nuopuolio esmę ir tuo pačiu yra pasipriešinimo simbolis. Kaliniai pastebi Lidos keistenybes ir, norėdami pasišaipyti, nepraleidžia progos jos užkalbinti, o ši „didingu, primerktų akių grafiškos žvilgsniu ji tyrinėja klausiantįjį, lyg svarstydamas, ar jis vertas atsakymo“ (Grinkevičiūtė, 2005, 154). Pasakotoja įžiūri ne tik jos komišką asmenybę, bet ir ambicingumą, žmogiškos vertės jautimą. Todėl jos atsaini, išdidi ir abejinga laikysena, dingęs baimės jausmas tampa ir maišto išraiška prieš lagerio tvarką. Juoko funkcija Grinkevičiūtės

liudijime yra ne tik sukurti komišką atmosferą ir prajuokinti skaitytoją, bet dar labiau paryškinti lagerio kasdienybės absurda ir žiaurumą. Grinkevičiūtės juokas – tai juokas pro ašaras.

VI. Tapatybės problema

VI. 1. Ar tremtyje galioja ankstesniojo gyvenimo dėsniai?

Gyvuliškos sąlygos neišvengiamai keičia tremtinių mąstymą, elgesį, jų identitetą. Fizinis skausmas, psichologinis šokas iš daugelio kalinių atima realybės jausmą, visiškai dezorientuoja aplinkoje – fiksuojami atvejai, kai šoką patyrę kaliniai pamiršdavo savo, sutuoktinių ar vaikų vardus (Leinartė-Marcinkevičienė, 2012, 72-73). J. Sambrooke, kalbėdama apie iš savo šalies brutaliai ištremtą žmogų, remiasi Homi Bhabha'os teorijomis. Paprastai literatūroje namai suvokiami kaip stabilumo garantas; Grinkevičiūtė ir Šepetys namus sieja su laisve, „normalia“ tvarka. Postkolonialistas Bhabha įveda *svetimumo* („unhomely“) sąvoką, išklabinančią pasitikėjimą praeities ir namų stabilumu (Sambrooke, 2012, 97-98). Iš tremtinių atimama intymi erdvė, jie netenka namų – savo būties centro su įsigyventa tvarka, pagrindusia jų egzistenciją ir elgesį. Netikėtai iškeldinti iš savos, pažįstamos teritorijos, kultūros, jie atsiduria hibridiškoje aplinkoje, skirtingų rasių, kultūrų sintezėje. Į asmeninę erdvę įsibrovęs svetimkūnis – politinės jėgos – priverstinai perorientuoja tikrovę, išbalansuoja ankstesnį supratimą tiek apie save, tiek apie pasaulį. Nusitrina ribos tarp to, kas privatu ir vieša, tarp praeities ir dabarties, namų ir pasaulio. Svetimkūnio intervencija paskatina iš naujo reflektuoti, kokie aspektai, kokios aplinkybės suformavo mus tokius, kokie esame dabar (Bhabha, 1994, 9-13). Būties, kasdieniniai įpročiai, konvencijos išvietinto žmogaus sąmonėje nušviečiami kita spalva, nebepriimami kaip savaime suprantami, bet reikiami apsvarstyti iš naujo.

Lietuviai prie Laptevų jūros pasakotojai mąstant apie praeitį, kyla tokie klausimai: „Aš turėjau namus? Aš turėjau tėvus? Nejaugi buvo žmonės, kurie rūpindavosi manimi, kuriems rūpėjo, kad aš be kaliošų neišeičiau į gatvę ar be buterbrodo į gimnaziją?“ (Grinkevičiūtė, 2005, 75); „Ar Lietuvoj aš galėdavau valgyti kiek noriu? Kodėl tada aš taip mažai valgiau? Nejaugi bus kada laikas, kai duonos turėsiu kiek noriu?“ (Grinkevičiūtė, 2005, 83). Traumos akivaizdoje suabejojama biografinės praeities realumu. Prisimindami Česlovą Milošą, galėtume klausti, kas tuomet yra tikra?

Išbalansuotą individo būseną galbūt geriausiai apibūdintų jau minėta disociacijos sąvoka. Tarp dviejų pasaulių – tremties ir ankstesniojo gyvenimo – atsivėrusi bedugnė išklubina tvirtas ir nepajudinamas tiesas, deformuoja įprastas mąstymo kategorijas, anksčiau viskam teikusias pamatą ir prasmę.

Sibiro tundroje deformuojami įprasto erdvėlaikio matai. Praeitis nebeatrodo visiškai reali, o ateitis tampa miglota, be perspektyvos. Valandos, dienos, savaitės susilieja į vieną belytę masę: „Šešiolika valandų einam ratu [...]. Kai priningam barake 3-4 valandas per parą, tai vis tiek sapne tęsiam savo amžiną ėjimą ratu“ (Grinkevičiūtė, 2005, 115); „Rodos, nuo pat gimimo velku ir velku šį prakeiktą vežimą, ir vis vietoj“ (Grinkevičiūtė, 2005, 72); „Vienodai slenka laikas. Dabar poliarinė diena, kai visą parą šviesu, mes nesiorientuojam, kiek dienų praslinko. Vieni sako sekmadienis, kiti – ketvirtadienis“ (Grinkevičiūtė, 2005, 132). Monotoniškos dienos lageryje – tai viena ta pati nesibaigianti diena. Riba tarp sapno ir tikrovės lieka labai plonytė – abiejuose egzistuoja tas pats nepalaujamas ėjimas ratu. Saulė Matulevičienė apibendrina tremtinių atsiminimus ir daro išvadą, kad „laikas lageryje sustojęs ir jokiai epochai nebepriklauso“. Savo mintį ji grindžia GULAG'o tremtinės Nijolės Gaškaitės-Žemaitienės žodžiais: „Tai panašu į įsikalbėtą amneziją, jos veikiama keturiasdešimtmetė moteris kartais tebenešioja dvi kasytes, kokias pindavo prieš areštą, kai jai tebuvo aštuoniolika“ (Matulevičienė, 2003, 339). Tos pačios tremtinės mintis apie laiko transformaciją cituoja ir D. Gailienė: „Laikas lageryje yra absoliučiai reliatyvus, jis čia sustoja, prasmenga tarsi į juodą skylę“ (Gailienė, 2008, 184).

Šepetys romane laiko tėkmė nesutrikdoma ir pasakojimo chronologinė linija priklauso įprastam erdvėlaikiui. Vienas iš romano personažų advokatas, nuolat sukiojantis savo laikrodžius, tarsi primena, kad ir tremtyje egzistuoja biografinis laikas, valanda vis dar suskirstyta minutėmis, savaitė – dienomis ir pan. Atsiminimų erdvėlaikis nebesuvokiamas biografinės realybės matais. Būtis Sibire susitraukia į vieną tašką, o erdvė ir laikas – sąlygiški matai, kuriais, kaip ir daugybe kitų ankstesniojo gyvenimo normų, kliautis ir vadovautis nebėra prasmės ir tampa nebeįmanoma.

Šepetys turi kitokią poziciją šiuo klausimu ir nė karto nesuabejoja įprasto pasaulio dėsniais. Viskas, kas vyksta čia ir dabar, tarytum košmaras, kuris būtinai turi baigtis ir visi vėl grįš į „normalų“ ir „teisingą“ gyvenimą. Lagerio kasdienybė tik griauja, naikina, žlugdo žmogų ir yra gryna kančia. Pasakotoja nekvestionuoja prieš tremtį turėto gyvenimo tvarkos – ji savaime priimama kaip vienintelė galima ir adekvati. Nekritiškas žvilgsnis į biografinę praeitį trukdo atidžiau apmąstyti ir palyginti abi tikroves.

Pasakotoja nubrėžia aiškią ribą tarp jų-nusikaltėlių ir mūsų-teisiųjų. Atsiribojimas nuo barbariškų prižiūrėtojų neleidžia tremtiniam nusileisti iki žemiausio lygio (Šepetys, 2011, 67):

- Tačiau kaip jie gali imti ir nuspręsti, jog mes – negeresni už gyvulius? Jie gi mūsų net nepažįsta! – niršau.

- Užtat mes patys save pažįstam, – atsakė mama. – Ir žinom, kad jie neteisūs. Todėl nieku gyvu nesileisk jų įtikinama, kad yra kitaip. Ar aišku?

Gyvybiškai svarbu nepriimti rusų vadų primetamos tvarkos ir atskirti, kad tremtiniai priklauso normaliam pasauliui ir tvarkai, o lagerio sargybiniai su savo absurdiškomis taisyklėmis, gyvulišku elgesiu – kitam, neteisiam pasauliui.

Advokatas-žmogus su laikrodžiu, racionalusis romano personažas, ragina savo tautiečius nepasirašinėti enkavėdistų brukamų dokumentų, kurie pripažintų juos nusikaltėliais. Kelis kartus kartodamas „juk mes inteligentiški, orūs žmonės“ (Šepetys, 2011, 139-140), advokatas neigia lagerio sistemą. Nors ir išvargę po visos nemigos nakties, bet laimingi ir palengvėjusia širdimi, nes atsilaukę, lietuviai eina į rytdienos darbus. Savi principai ir nuostatos neaukojami patogesnės buities labui, neiškeičiami į pakenčiamesnę būtį.

Grinkevičiūtė taip pat atkakliai neigia sovietinės sistemos taisykles, bet palieka vietos ir abejonei. Pasakotojos balse nėra tokio kategoriško žinojimo ir įsitikinimo – daugiau nuolatinis rinkimasis, savo nuostatų išbandymas (Grinkevičiūtė, 2005, 108-109).

O gal Borisas teisus? Gal Sventickis teisus? Ne, ne, šimtą kartų ne. Aš neklystu. Mes ne gyvuliai, mes žmonės, tik elgiasi su mumis kaip su gyvuliais – žudo, žaloja, tyčiojasi, marina gyvus. Mes teisūs. Ir mes neturime pamiršti to, neturim pamiršti visų nuoskaudų, mes teisūs, mes... Nusikaltėliai jie.

Nors Dalia aiškiai parodo savo poziciją, bet jos sakinyse užlūžta. Ji tarytum klausia, ar dar įmanoma be jokio abejonės šešėlio ką nors tvirtinti, akiai pasitikėti už lagerio ribų likusio pasaulio taisyklėmis, kai visos ankstesnės normos, tiesos, kuriomis buvo vadovaujamasi praeityje, Trofimovske sutryptos?

Lietuviai, atsidūrę sovietų rankose, iš karto įsukami į nužmoginimo procesą. Jie verčiami pamiršti savo vardą ir pavardę, pamiršti, kad yra žmonės. Tam įvykdyti nuo pat pradžių griebiamasi radikalių veiksmų. Kiekvienam suteikiamas numeris. „Septynioliktas numeris iš devyniolikto vagono – štai kas aš!“ (Grinkevičiūtė, 2005, 21). Tremtinius nuolat kamuoja tos pačios primityvios mintys apie papildomus 300 gramų duonos, vergišką darbą (Grinkevičiūtė, 2005, 73).

Galvoj nėra jokios minties, eini mašinaliai, nes jei sustosi – krisi ir gali nebepaeiti. Jaučiu, kaip pamažu pavirstu į gyvulį, stimpantį ant ledo, pakinkytą į vežimą ne pagal jo jėgas. Arklio galvoj jokios minties.

Į tremtinius žvelgiama lyg į daiktus, jų vertė matuojama tik darbo nauda. Rusų prižiūrėtojai spjaudo tremtiniams į veidus, smagindamiesi ir lydėdami keiksmiais „fašistskaja svinja“ mėto maisto likučius Linai ir jos broliui, kurie alkio kamuojami gaudo kiekvieną lupeną (Šepetys, 2011, 214). Ar nebuvo galima su įkalintaisiais elgtis nors kiek žmoniškiau? Totalitarizmo sistema siekė užtikrinti besąlygišką paklusnumą (nors jis būtų tik paviršutiniškas), įdiegti asmens menkumą ir bejėgiškumą, nes tik taip lagerių prižiūrėtojų mažuma sugebėjo susitvarkyti su kalinių dauguma, valdyti mases, užkirsti bet kokius kelius pasipriešinimui, maištui. Iš pradžių dėl tokio pažeminimo kankina gėda, sukyla pyktis, tačiau vėliau daugelis prie to pripranta ir naują tvarką priima kaip neišvengiamą. Tremties sąlygos atskleidė netikėtas žmonių savybes, tikrąją ir apsimestinę tvirtybę, išbandė jų galimybių ribas.

Pasak filosofo Slavojaus Žižeko, nacizmas ir stalinizmas pasižymi bendru bruožu – šioms totalitarinėms ideologijoms priklauso žmonių grupė, vadinama „gyvais numirėliais“. Koncentracijos stovyklose tai – „musulmonai“, kurie atsiduria tiesioginėje akistatoje su daiktiška būtimi, GULAG’e – lagerių kaliniai, priėmę jiems primestą tvarką. Ši žmonių ratą jungia bet koks orumo likučių išnykimas, neleidžiantis šnekėti net apie menkiausias jų moralės normas. Bereikšmis, kiaurai veriantis palūžusiųjų žvilgsnis atspindi absoliučią apatiją viskam aplinkui, jie tarytum egzistuoja vakuume. Įprastame gyvenime pusiausvyrą palaiko tikėjimas abejais, žemiškuoju ir dangiškuoju, pasauliais. Naikinimo fabrikuose šis balansas sutrikdomas, nes čionai lieka tik viena žiauri realybė. Lageriuose, stovyklose atsiranda keli ypatingieji, kurie nepriklauso gyvų numirėlių kategorijai, įstengia atsilaikyti prieš naikinimo mašiną. Nors jų mažuma – net jei tik vienas iš pasmerktųjų išlaiko orumą, nenusileidžia iki vegetacinės būklės –, bet tai reiškia, kad bent menkiausią ryšį su žmogiškumu išlaiko ir likusioji masė žmonių. Toji mažuma ar bent vienas atsilaikiusysis tarytum absorbuoja arba „užkonservuoja“ savyje visų kalinių orumą. Kitas įdomus dalykas, bandantis paaiškinti stovyklų fenomeną tas, kad buvo ieškoma specifinių bruožų tiek aukų, tiek budelių tarpe, kokios bendros vienai ar kitai grupei individų charakterio savybės lėmė jų laikyseną. Tačiau atlikę tyrimus, mokslininkai tikina, kad nei budeliai, nei jų aukos nebuvo niekuo išsiskiriantys žmonės. Tiek „nulinės“ arba „daiktiškos“ egzistencijos, tiek žiauriausios budelių savybės potencialiai glūdi kiekviename iš mūsų, tad tik aplinkybės išprovokavo vienokią ar kitokią abiejų grupių elgseną (Žižek, 2001, 66-85).

Balys Sruoga ir žydų tautybės rašytojas Primo Levi, taip pat patyręs Holokausto siaubą, fiksuoja Žižeko aprašytą žmonių pasiskirstymą į dvi kategorijas koncentracijos stovyklose. Silpnieji *Dievų miške* vadinami „klipatomis“, P. Levi knygoje *Jeį tai žmogus* jiems suteikia „musulmonų“ apibūdinimą.

Sibiras taip pat išgrupuoja tremtinius. Čionai lieka tik dvi išeitys: gyventi arba mirti. „Arktika pripažįsta tik stipruolius, o ne gyvus lavonus“ (Grinkevičiūtė, 2005, 124). Ši mintis ataidi ir Šepetys pasakotojos lūpose: „Sibire tebuvo dvi išeitys. Sėkmė – išgyventi. Nelaimė – numirti“ (Šepetys, 2011, 309). Aiškia takoskyrą kalinių tarpe pastebi abi mergaitės. Dalia pripažįsta (Grinkevičiūtė, 2005, 25):

Kažkoks negeras nujautimas buvo manyje, aš tarsi matydavau virš galvų mirties šešėlius. Vaiko pagava gal. Bet tai pasitvirtino. Keista tik, kad aš niekada negalvodavau, kad pati galiu mirti. Man rodėsi, aš fanatiškai tikėjau: kad ir kažin kas bus, aš pergyvensiu viską, ir baigta.

Tokį žinojimą turi ir Lina (Šepetys, 2011, 160):

Kas rytą, eidama į laukus, beveik galėdavau atspėti, kuris dabar pasirašys. Žmogaus veide aiškiai buvo matyti, kad jis pasidavė.

Arba (Šepetys, 2011, 67):

Bet žinojau, kad kai kurie žmonės jau pasidavė. Mačiau, kaip jie nuolankiai ir bejėgiškai gūžiasi prieš sargybinius. Man norėjosi juos nupiešti.

Šepetys tik pamini, kad esti tremtinių, kurie palūžo, bet nutyli šių žmonių likimus. Grinkevičiūtė nevengia atvirai kalbėti apie dorovines normas praradusius likimo draugus. Šiaurėje, kur galioja laukiniai įstatymai, naivu tikėtis, jog kažkas kitas kovos už tavo gyvybę. Kaip niekur kitur čionai gajus įsitikinimas, kad įmanoma išgyventi tik pasikliaujant savomis jėgomis, kad esi atsakingas pats už save, nes visi kenčia tą patį ir kiekvienas visais įmanomais būdais kovoja su mirtimi. Kaip matėme iš cituoto Noreikienės atsakymo savo vaikui, net motinai ne visada pavyksta būti ramsčiu savo atžalai. Deformuojamas ir sutuoktinių santykis. Tremtiniai priversti kęsti chronišką alkį, nuolatinį nepriteklių, o sunkiai dirbdami, jie gauna juokingai mažą duonos davinį. Dėl bado dažniausiai ir kyla ginčai, nesutarimai. Badas čia tampa indikatoriumi, rodančiu tremtinių moralę ir

kokie tvirti yra kiekvieno iš jų etikos principai. Valdomi primityviausių instinktų, daugelis kalinių, pasitaikius palankiai progai, nepakankamai atsparūs pagundai nugvelbti artimo ar kaimyno maisto davinį, pasielgti egoistiškai kitų atžvilgiu. Krikštainis ramina, guodžia savo nusilpusią, iš gulto nebesikeliančią žmoną, skatina ją nepasiduoti, tačiau jau kituose puslapiuose skaitome, kaip bado iškankintas vyras pasislėpęs suvalgo žmonos duonos davinį. Nežmoniškai sunku nueiti kelis žingsnius iki barako ir išlaikyti duonos kriaukšlę rankoje. Toks išbandymas jam nebepakeliamas, vyras palūžta morališkai ir psichologiškai. Chroniškai graužiantis badas, iki kaulų smegenų persmelkiantis visą kūną ir mintis, nuslopina Krikštainio sąžinę. Nesugebėdamas atsispirti duonos kvapui, jis žudo savo žmoną Bronę, nes kiekvienas maisto davinys užpoliarėje yra aukso vertės. Per amžius įsitvirtinusios elgesio normos, parama ir supratimu pagrįsti šeimyniniai ryšiai tremtyje sutrūkinėja.

Sutrupėjusias biografinio gyvenimo normas atspindi nuo savo vyrų atskirtų ir Sibire vienų likusių lietuvių moterų istorijos, kurios buvo aptartos anksčiau. Nebe tokią šventą ir tvirtą santuokos sampratą apibūdina ir Kazlausko situacija. Mylintis vyras savanoriškai pasiryžo kartu su savo žmona keliauti į Šiaurę, bet vėliau ne vieną kartą gailėjosi savo sprendimo (Grinkevičiūtė, 2005, 52). Per amžius įsitvirtinusi šeimos kaip nepajudinamos ir nesutraukomais ryšiais susaistytos institucijos samprata tremtyje nebėra tokia tvirta.

Balys Sruoga, Štuthofe praleidęs dvejus metus, taip pat pastebi specifinius, tik koncentracijos stovykloje galiojančius dėsnius, kurie šiaip jau įprastame pasaulyje protu būtų nesuvokiami (Sruoga, 2006, 216):

Žmogus, patekęs į žvėrišką aplinką, išsilaikymo instinkto spiriamas, nė pats nepajunta, kaip įsitraukia į žvėriškumo siaubą, kaip pats darosi visos tos baisybės organiška dalis. [...] Sunku saikas besurasti, sunku beatskirti, kas yra tikrai apsigynimo priemonė, kas – artimo žalojimas.

VI. 2. Kas išlaikė orumą?

Lageriuose, koncentracijos stovyklose nei vaikai, nei moterys, nei seniai negalėjo pasiteisinti pažeidžiamumu ar silpnumu. Visi pateko į vieną bendrą masę, iš kurios nepraradę savigarbos išbrido tie patys stipriausi ir atkakliausi, turintys milžiniškų vidinių išteklių. Kokie žmonės pajėgūs tai padaryti? Grinkevičiūtė pastebi, kad tremtis padeda atskirti tikrus ir

apsimestinius dalykus, apnuogina žmogaus prigimtį. Kaip svetimas rūbas Šiaurėje nukrinta visa tai, „kas buvo dirbtina, kas buvo tik tuščias mandagumas ir miesčioniškas padorumas [...]. Žūtbutinėj kovoje už gyvenimą, mirties akivaizdoje kiekvienas pasiliko toks, koks jis yra iš tikrųjų“ (Grinkevičiūtė, 2005, 114). Savo moraliniams principams nenusižengia tik patys stipriausi, o apsimestinės dorybės greitai demaskuojamos, patekus į žmogaus galimybių ribas išbandančias aplinkybes. Tikėti žmogumi skatina išskirtinai tvirtų, moralę išlaikiusių žmonių pozicija, jų kova. Grinkevičiūtės liudijime tokia yra Nausėdienė. Ši moteris niekada nedejuoja, nepasisavina nė vieno valdiško daikto. Ji tarytum atsiriboja nuo žeminančių aplinkybių, nors kitiems tremtiniais išdidi Nausėdienės laikysena kartais sukelia susierzinimą. Išlika ir lietuviams švenčiausios tradicijos: vos bepaieinantis abiejų kūrinių veikėjai stengiasi pagarbiai palaidoti artimųjų kūnus.

Nepaisant laukinių taisyklių, abu kūriniai iškelia žmogiškumo pergalę prieš sistemą. Šepetys, nors pamini pasidavusius ir palūžusius tremtinius, jos veikėjai romane išlaiko savigarbą, nenusmunka iki žemiausios pakopos. Lina, reikšdama neapykantą vienam iš vadų, linki, kad šis susirgtų. Mamaitaria: „Lina, pagalvok, ką pasakytų tėtis. Kitų nedorybė nesuteikia mums teisės elgtis nedorai. Juk tu žinai!“ (Šepetys, 2011, 300). Amoralius veiksmus Šepetys pasakotoja priskiria tik sargybiniais, o lietuviai tremtiniai autorės romane išlieka mažai paveikti gyvuliškų aplinkybių – kuriama aiški teigiamų ir neigiamų personažų opozicija. Sovietų pareigūnai siekdami įbauginti kalinius dėl nepasirašytų popierių, suvaro kelias lietuves moteris į jų pačių iškastą duobę ir vos nepalaidoja gyvų, užversdami žemėmis jų kūnus (Šepetys, 2011, 145-146), jie žemina, niekina, žudo tremtinius. Kūrinyje gausu ir kitų pavyzdžių, rodančių Stalinui tarnaujančių ir bet kokias moralines normas praradusių žmonių niekšybę. Jų šlykštus elgesys nuolat priešinamas kilnesniems veikėjų charakteriams. Pasakojimo centre yra atkaklių, ryžtingų tremtinių istorijos ir nepalaužiamos jų nuostatos. Vilkienei, Linos mamai, siūloma tarpininkauti enkavėdistams – šnipinėti tautiečius ir pranešinėti naujienas apie lietuvius. Jei būtų sutikusi, moteris sau ir vaikams būtų užsitikrinusi geresnes sąlygas Sibire, tačiau ji nepriima priešų pasiūlymo, argumentuodama: „Sąžinės graužimo maisto daviniu nenumalšinsi“ (Šepetys, 2011, 119). Tiesa, nauja tvarka moko ir naujų taisyklių: sušalusi Janytė klausia, iš kur jai gauti malkų, o ponas Stalas atšauna: „Gali pavogti“ (Šepetys, 2011, 275).

Kaip minėta įvade, vienas iš kūrinių vienijančių aspektų – pagrindinių herojų pozicija. Humaniškumo triumfą patvirtina Dalios ir Linos laikysena. Abi mergaitės nepaliauja tikėti savo tiesa, ateitimi, iki galo išlieka kovotojos ir rodo pašėlusį užsidegimą kabintis į gyvenimą. Tai joms padeda išgyventi žiaurioje realybėje ir neprarasti tikėjimo.

Paauglė Dalia turėjo įrodyti, kad ji lygi su suaugusiais tremtiniais, kad gali kovoti už save. Tik įrodžiusi savo fizinę ir dvasios stiprybę, ji įgyja pagarbą bendruomenės akyse. Dalia

išreiškia „pašėlišką norą gyventi, perkentėti viską, kovoti, nors ir šimtą kartų daugiau reiktų ištverti: gyventi, gyventi, gyventi, grįžti, po velnių, į gyvenimą“ (Grinkevičiūtė, 2005, 90). Šešiolikmetė Lina, svarstydamą apie gyvenimą ir mirtį, tartum atkartoją šiuos žodžius (Šepetys, 2011, 309):

Kas sunkiau – numirti ar likti gyvam? Buvau vos šešiolikos, atsidūriau Sibire, likau našlaitė. Bet aš žinojau. Atsakymas į šį klausimą bene vienintelis niekad nekėlė man abejonių. Aš norėjau gyventi [...] Aš norėjau gyventi. Troškau išlikti.

Šepetys protagonistę savo nusistatymą išreiškia ir tokiais žodžiais (Šepetys, 2011, 160):

Enkavėdistų žiaurumas tik stiprino mano norą priešintis. Negi pasiduosiu niekšams, kurie kasdien spjau do man į veidą ir kaip išmanydami mane kankina ir uja? Kas man beliks, jei atsisakysiu net ir savigarbos?

Pabrėžiama, kad Lina, kaip ir ją supantys tautiečiai, neprarado moralės ir net tremtis nepajėgė palaužti jų tikėjimo savo tiesomis. Paauglė neketina slėpti savo pozicijos ir rodo savo įsitikinimus beatodairiškai drąsiais veiksmais. Ji garsiai išreiškia norą, kad į patranką panašus debesis „ištaškytų sovietus“, tuo sutrikdydamą savo draugą Andrių; nuo vado Kreckio stalo nugvelbia bylą, kurioje tikisi rasti informacijos apie tėtį; prisiartinus sargybiniui, tik ji viena nenudelbia akių ir t. t. Lina su vaikišku užsidegimu ir užsispyrimu atvirai maištaują prieš sistemą ir siekia savo tikslų, dažnai nepaiso pavojingų situacijų ir nepagalvoja apie pasekmes. Toks atviras nepaklusnumas vadams, provokatyvūs veiksmai žavi ir kartu kelia nuostabą, kaip su nieko nebijančia mergaite nesusidorojo sargybiniai.

Grinkevičiūtės protagonistę ir kiti veikėjai stiprūs išlieka daugiau savo vidumi. Jie rečiau imasi provokuojančių veiksmų, o savo nepritarmą ideologijai išreiškia tvirtais vidiniais nusistatymais, kaip matėme iš Nausėdienės ar Dalios pavyzdžių.

Abiejuose tekstuose svarbi meno funkcija. Skirtingos meno formos padeda išlaikyti sąsają su už Sibiro ribų likusiu pasauliu. Dalia ir Albertas dalinasi mintimis apie teatrą. Vaikinui, su kuriuo herojė susipažino vagonuose, teatras suteikia paspirtį kabintis į gyvenimą. Teatras net šioje bjaurioje aplinkoje palaiko tikėjimą, kad gyvenimas yra gražus, dėl jo dar dega akys. Albertas pasirodo tik šiame epizode ir daugiau didesnės reikšmės Grinkevičiūtės pasakojime neturi. Dar kartą jis paminimas tik tada, kai Dalia sužino apie jo žūtį pūgoje. Ir pati Dalia sunkiai tramdo emocijas, prisiminusi jaukią teatro atmosferą, raudoną uždangą, orkestrą. Nuostabi teatro aplinka per aštriai kontrastuoja su atšiauria tundra, šalta ir purvina barako aplinka. Arba sujaudina epizodas,

kuriame Dalia su drauge išgirdusios Čaikovskio „Gulbių ežerą“, su ašaromis akyse krinta į sniegą (Grinkevičiūtė, 2005, 163-164). Tačiau šie prisiminimai ne tik skaudina, bet ir uždega didžiulį norą susigražinti ankstesnį gyvenimą. Tremtinius vienija muzika, ji taip pat leidžia nors trumpam atitrūkti nuo niūrios kasdienybės. Liudijime ir romane paminimas tremtinių himnas „Leiskit į Tėvynę“, lietuviškos dainos nors trumpam priartina prie tėvynės. Dainos įgyja ypatingą reikšmę tremtyje: „Turbūt niekad joks choras, jokia muzika ir dainos gražiau neskambės tam, kas Angaros pakrantės miškuose girdėjo dainuojant tremtinius lietuvius“ (Grinkevičiūtė, 2005, 24). Badas, nežmoniškos darbo sąlygos nesutrukdo gėrėtis galingomis Lenos žiotimis, didinga Šiaurės pašvaiste, matyti beribės tundros ir žėrinčių ledynų grožį. Prieš laukinės gamtos didybę skaudžiai pajuntamas žmogaus menkumas: „tik mes tam fone nedidingi“ (Grinkevičiūtė, 2005, 63). Grožio apraiškos pasibjaurėtinomis sąlygomis, meno pajauta perša mintį, jog to, kas sąmonėje išsakiniję labai giliai, išrauti negali jokia destruktinė mašina, kad ir kokia galinga ji būtų.

Šepetys kuria jaunos menininkės Linos istoriją. Mergaitės planus vykti į išsvajotus dailės kursus Vilniuje sutrukdo netikėta tremtis, bet net ir Sibiro baisybės nenužudo aistros piešti. Tapymas Linai tampa išsigelbėjimu, dar viena priežastimi, dėl kurios ji turi gyventi. Savo piešiniais ji perteikia šitą baisų istorijos etapą. Antrajame *Tarp pilkų debesų* plane svarbūs ekspresionistiniai Edwardo Muncho paveikslai. Kupini nerimo, siaubo, sumaišties, jie tiksliai atkartoja destruktinę aplinką tremtyje. Kartu jie pasitelkiami kaip tam tikra skirtingoms auditorijoms atpažįstama, ikoniška dailės citata.

Jaunoji dailininkė Lina slapčia tapo ir saugo savo piešinius, įamžinančius smurtą, kalinių žeminimą, nuskriaustų žmonių portretus. Juose užfiksuotos tremtinių emocijos, skausmas, gyvybę praradę žvilgsniai. Portretai liudija žiaurų ir niekuo nepaaiškinamą sovietų elgesį su nekaltais žmonėmis. Persikraustydama į kitą vietą, Lina perduoda savo piešinius Andriui ir paprašo juos išsaugoti, suvokdama jų svarbą. Abi autorės pabrėžia perdavimo svarbą, aiškiai deklaruoja savo rašymo tikslą – apie karo baisumus turi sužinoti ateities kartos. Perdavimo leitmotyvas įpintas į Šepetys kūrinio siužetą ir riša pasakojimą, ryškėdamas kaip viena romano ašių. Linos nosinaitė su užrašais ir piešinėliais, žyminčiais Linos, jos brolio ir mamos kelionės vietas, yra dar vienas žinutės sklaidos būdas. Viso romano metu nosinė keliauja Linos tėčio link ir palaiko viltį, kad jis ras ir išgelbės savo šeimą. Nesužinome, ar ji pasiekė tikslą, bet žinutė su lietuviškais simboliais ir kelionės užuominomis tikrai pasklinda tremtinių tarpe, keliauja iš rankų į rankas. Grinkevičiūtės liudijimo pasakotoja jaučia pareigą įprasminti ir įamžinti žuvusių draugų likimus. Apie tremtinių gyvenimą turi byloti ne tik užrašas ant kryželio atšiaurioje tundroje, kurio niekas neskaitys. Rašymas Daliai taip pat tampa apsauga nuo sugyvuėjimo.

VI. 3. Lyties identitetas

Vakarų visuomenėse priimta vyrus ir moteris priskirti skirtingoms būties kategorijoms, dichotomijos pagrindu laikant abiejų „psichologinius ir elgsenos polinkius“. Opozicija suvokiama per darbų padalijimą į vyriškus ir moteriškus, nuostatų, elgsenos skirtumus. Šių „visuomenės narių skirtybės traktuojamos kaip fundamentalios ir nuolatinės“ (Kraniauskaitė, 2005, 73). Išaugusios lygių galimybių teisės šiandieną ieško didesnės moterų ir vyrų lygybės. Natūralius lyčių skirtumus radikaliai neigia postmodernistinės teorijos. Pasak jų, „socialinės lyties kategorijos ir praktikos“ nėra įgimtose, o institucionalizuotos ir konstruojamos socialinėje terpėje (Kraniauskaitė, 2005, 75). Nors postmodernistai kvestionuoja lyties vaidmenų natūralumą, tradicinėse visuomenėse egzistuoja ir yra pripažįstami vyrus ir moteris skiriantys biologiniai ir visuomeniniai principai. Lyties identitetas laikomas esminiu apskritai žmogaus tapatybei formotis. Tiek kalbiniame lauke, tiek praktiniame gyvenime lyčių skirtumai akivaizdūs ir nepaneigiami. SSRS vykdyta lyčių lygybės politika pasitelkta kaip galingas ginklas deformuoti žmogaus sąmonę, o Sibiro lagerių sąlygos brutaliu būdu įgyvendina sistemos užmojus.

Abu tekstai fiksuoja išsityrusius skirtumus tarp vyrų ir moterų. Sunkūs darbai, nepakenčiamos užpoliarės sąlygos, nuolatinis badas naikina abiejų lyčių seksualumą, vyrų ir moterų socialinius vaidmenis bei normas. Autorės apibūdina vienodą kalinių išvaizdą: visi vilki tais pačiais skarmalais, t. y. kelnėmis ir šimtasiūle. Tremtiniai barakuose mato vienas kitą nuogus, visokiausiomis pozomis atliekančius gamtinius reikalus, todėl nenuostabu, kad išnyksta bet koks gėdos ar nepatogumo jausmas. Nei vieni, nei kiti pirtyje nebesigėdija prieš kitos lyties atstovus nusimesti rūbus, nes „ar su drabužiais, ar be jų vis tiek utėle jauties“ (Grinkevičiūtė, 2005, 86). Paliegę, išdžiūvę kūnai niekam nesukelia jokių emocijų. Grinkevičiūtės veikėja Krikštainienė savo abejingumą priešingos lyties atstovui pirtyje išreiškia tokiais žodžiais: „Jei tu turėtum paskolinti bulvių, duonos, tai mane domintum, o dabar...“ (Grinkevičiūtė, 2005, 86). Taip dar kartą primenama, kas Sibire besąlygiškai dominuoja poreikių piramidėje.

Patys tremtiniai sugalvoja, kaip apibūdinti tokius belyčius padarus, kuriais norima juos paversti – tai hermafroditai, iškamšos, skeletai. Primo Levi taip pat pro akis nepraleidžia lyčių neutralizacijos. Jis pastebi moterų suvyriškėjimą, apibūdindamas jas kaip „sunkias ir smurtingas“ bei pateikdamas paradoksą: „Be to, čia esama moterų. Kiek mėnesių nemačiau moters?“ (Levi, 2003, 177). Koncentracijos stovykloje vyrai atpratę nuo intymių santykių, bendravimo su moterimis. Keli iš jų patekę į normalią šiltą laboratorijos aplinką nebežino, kaip elgtis, sutikę jaunas

darbuotojas, jaučiasi juokingi ir šios švarios merginos jiems atrodo tarsi iš kito pasaulio. Apie flirto užuomazgas, Eroso egzistavimą destruktinėje aplinkoje kalbėti būtų nesuprantama. B. Sruoga ironizuoja: „Į meilės reikalus įsiveldavo tieji, kurie buvo sotūs, – alkaniesiems ir klipatom meilė kažkodėl nerūpėdavo“ (Sruoga, 2006, 170). Stovykloje „meilė“ dažniausiai pagrįsta naudos principu, abipusiu bendradarbiavimu, matuojama duona, baltiniais, kojiniųėmis ir gimsta tuomet, kai ji apsimoka ir vienai, ir kitai pusei.

Šepetys paneigia šią mintį, nes romane stebime besimezgantį dviejų paauglių meilės ryšį. Lina ir Andrius susitinka vagonuose, o tremties žiaurumai nenuslopina jausmų, atvirkščiai, jie vis labiau stiprėja. Tačiau kūrinys pabrėžiamas sunykęs Linos ir kitų tremtinių moteriškumas. Kuomet pirtyje moterims reikia nusirengti nuogoms prieš sargybinių akis, visos bematant nusimeta rūbus, tik Lina drovosi, nes nenori, kad ją kas nors „liestų ar spokсотų“. Vėliau pastebėjusi, kad į jas sargybiniai vyrai nekreipia „nė menkiausio dėmesio“, ir ji įsidrąsina maudytis kartu su kitomis. Šepetys perteikia mergaitės pastebėjimus apie suvytusias moteris ir apie jos pačios kūne įvykusius fiziologinius pokyčius (Šepetys, 2011, 253):

Sudžiūvę mūsų kūnai atrodė jau kone belyčiai. Man jau seniai buvo pranykusios mėnesinės. Nebejutau savy nė krislelio moteriškumo. Stiklas degtinės ar gabalas mėsos tiems vyrams būtų atrodę kur kas patraukliau.

Ir čia Šepetys nepalieka jokių poteksčių, fiksuoja intymiausias Linos mintis.

Grinkevičiūtės pasakotoja atsiminimuose fiksuoja apsivertusią tvarką, lyčių apsimainymą. Darbui lageryje mieliau priimamos moterys, nes paaiškėja, kad jos atsparesnės badui, o vyrai – „silpnėsni už vaikus“, „siūbuoja vėjo pučiami“, tad brigadininkai vengia priimti juos į savo darbo komandas (Grinkevičiūtė, 2005, 109-110). Ribinės situacijos verčia moteris peržengti savo galimybes: jos turi dirbti fiziškai sunkius, vyriškus darbus, kęsti pažeminimus, paminti savo esmines moteriškas savybes dėl vienintelio tikslo – išgyventi.

Dalia Leinartė-Marcinkevičienė lygina biografinius lietuvių moterų atsiminimus ir pabrėžia, kuo jie skiriasi nuo kitų tautybių moterų pasakojimų. Lietuvių naratyvuose nerasime „herojiško patoso“ dėl jų tvirtybės, be to, lietuvių moterys lyčių niveliaciją, taip pat kaip ir kitus naujus sovietinės ideologijos principus, priima kaip neišvengiamą tvarką (Leinartė-Marcinkevičienė, 2007, 9-11). Pavyzdžiui, lenkių moterys ir tremtyje save laiko silpnėnėmis, trapesnėmis, paramos reikalingomis būtybėmis. Lietuvės dažnai visiškai nutildo savo trapiąją

moterišką pusę ir prisiima stiprių, ištvermingų, viską iškęsti galinčių kovotojų vaidmenį. Tremties aukų atsiminimuose įamžinta, kad moterys kovoja ne tik už savo, bet ir už savo vaikų išlikimą, o dažnai aukojasi ir vyrų labui. Pačios išsekusios ir badaujančios jos siunčia maistą ir drabužius kitose stovyklose dirbantiems vyrams ar suaugusiems sūnams, neišskirdamos savo lyties, dirba vyriškus darbus (Leinartė-Marcinkevičienė, 2012, 72-89). Leinartė pastebi nuolatinę raudą vyrų atsiminimuose, atrodo, kad jiems „emociškai ir fiziškai buvo sunkiau ištverti lagerio sąlygas negu jų žmonoms ar dukterims“ (Leinartė-Marcinkevičienė, 2012, 83). Net gimdyvės ne visada sulaukia pagalbos (Leinartė-Marcinkevičienė, 2012, 52). Vyrų, įpratę kontroliuoti situaciją, būti atrama šeimoje, lyderiais visuomeniniame gyvenime, lageryje pasijaučia aplinkybių valdomais, bejėgiais padarais.

Tremtis deformuoja tradicinius lyčių vaidmenis, lageryje neegzistuoja nei vyriškumas, nei moteriškumas – jie nusmukdyti iki belytiškumo. Šepetys labiau susitelkia į fiziologines permainas, pabrėžia sumažėjusį moterų seksualumą, bet išsamiau neanalizuoja pamatinių lyčių savybių. Grinkevičiūtė savo tekste taip neakcentuoja fizinio vyrų ir moterų seksualumo, nunykusių išvaizdos ir fiziologinių skirtumų. Rašytoja susikoncentruoja į fundamentalias, visais laikais abi lytis skyrusias savybes ir kaip vyrų ir moterų vaidmenys pakinta tremtyje.

VII. Išvados

Jei Grinkevičiūtės atsiminimų naratyvą išdėliotume chronologine tvarka, papasakotume beveik tą patį abiejų kūrinių pagrindinį siužetą. *Lietuviai prie Laptevų jūros* ir *Tarp pilkų debesų* įvykių grandinė, situacijos, erdvėlaikis daugeliu atvejų sutampa. Tačiau būtų netikslinga Šepetys kūrinyje ieškoti vien tikrai turinio ir kitų panašumų su Grinkevičiūtės tekstu. Intertekstualumo teorija siūlo analizuoti, kaip sąveikauja „savas ir svetimas žodis“, nustatyti dialogą tarp jų. Akivaizdu, kad paralelių tarp dviejų kūrinių yra daugybė, tačiau daug svarbiau ne jas konstatuoti, bet patyrinėti, kaip Šepetys perskaitė Grinkevičiūtės atsiminimus, kaip interpretavo ir generavo liudijimo reikšmes ir koks šio dialogo rezultatas matomas jos romane. Abu tekstai sukonstruoti skirtingais būdais ir jų sumaišyti pirmiausia neleistų stilius, kūrinių forma. Autorės renkasi skirtingas raiškos priemones, ieško originalių išeities taškų. Šepetys romano recepciją palengvina tvarkingai organizuota struktūra, nuoseklus faktų išdėstymas, pasakojimo spragas užpildo kontekstiniai, istoriniai paaiškinimai. Reikia turėti omenyje, kad didžioji dalis Šepetys romano auditorijos nėra susipažinusi su Lietuvos istorija ir apie trėmimus galbūt girdi pirmą kartą, tad kontekstinės nuorodos ir aiškesnė struktūra šiuo atveju netgi reikalingi. *Tarp pilkų debesų* pasakotoja siekia tikroviškumo įspūdžio, išsamiai nupiešia situacijas, skaitytojas turi galimybę nesunkiai „pamatyti“ istoriją vizualiai. Visapusišką siužeto recepciją pagyvina išstobulintas aprašymo metodas, turtinga sintaksė, empiriniai elementai – pajungiama mūsų klausia, uoslė ir kiti receptoriai. Detaliai pavaizduoti epizodai dažnai nepalieka vietos daugiaprasmei interpretacijai.

Atsiminimų tekstai išsiskiria meninės kalbos novatoriškumu, eksperimentiniu stiliumi, struktūra, atsisakoma visažinio pasakotojo. Grinkevičiūtės liudijime sustabdyta akimirka, viena detalė ar pastebėjimas atskleidžia ir apibendrina situacijas. Pasakotoja fiksuoja asmenines patirtis, lagerio kasdienybės refleksija perteikiama introspekciniu žvilgsniu. Ne taip paprasta atsiverti, tiesiogiai kalbėti apie skaudžiausias patirtis, todėl atsiminimai trūkinėja, o kūrinių prasmes koduoja įvairūs poetikos elementai. Nerišliai ir nenuosekliai sudėliotame naratyve svarbu ir tai, kas lieka nepasakyta, nutylėta. Kartais pritrūkstama žodžių, jie nebegali išreikšti tikrosios Dalios būsenos. Pauzės ir tylos akimirkos *Lietuviai prie Laptevų jūros* netgi reikšmingesnės už žodžius. Minėjome Grinkevičiūtės teksto dokumentiškumą, bet chronologiškai gerokai ankstyvesnis jos kūrinyje pasakojimo technika yra modernesnis nei pastaraisiais metais išleistas Šepetys romanas. Nors amerikiečių rašytoja pasirenka grožinį prozos žanrą apibendrinti tremtinių prisiminimams, tyrėjų darbams apie šį istorinį periodą, ji konstruoja vientisą pasakojimą, nepalieka poteksčių, nutylėjimų.

Šepetys pasakotojai nereikia peržengti kalbos barjero, pasakojimas klojasi sklandžiai ir be didesnių trikdžių. Savo brandžiu liudijimu ne rašytoja ir ne literatė Dalia Grinkevičiūtė įrodo, kad meniškas literatūros tekstas gali gimti tiesiogiai iš stiprių išgyvenimų, traumuojančių patirčių ir asmeninių resursų. Jos atsiminimai daug labiau priartėja prie stiprios, modernios beletristikos, tremtinė išradingiau pasinaudoja fikcijos žanro siūlomomis priemonėmis, nei daugiau vienpusį suvokimą siūlantis Šepetys romanas.

Praplėsta intertekstualumo sąvoka šiandien tektais siūlo laikyti ir paveikslus, filmus, architektūrą ir t. t. (Melnikova, 2003, 5-11). Todėl apie intertekstualumą galime kalbėti ne tik Šepetys romano dialogo su Grinkevičiūtės atsiminimais kontekste. Kūriniuose minimi meno kūriniai – tremtinių dainos, baletas, paveikslai – funkcionuoja kaip intertekstai ir kuria papildomas prasmes. Be to, tekstai prisideda prie atminties kūrimo proceso, nes jie išsaugo „savo ankstesniųjų kontekstų atminimą“, Irinos Melnikovos cituojamas Rolandas Barthes’as patvirtintų šią mintį: „Kiekvienas tekstas yra praeities citatų rinkinys“ (Melnikova, 2003, 11; 33).

Tragiška kova už būvį deformuoja pamatines visuomenines struktūras, pagrindinius principus ir prielaidas. Dehumanizacijos procesas perrikiuoja vertybių skalę, perkrato sąmonę, tenka iš naujo formuoti atsakymus į, atrodytų, paprasčiausius klausimus. Įkalintojo sąmonę deformuoja vergiška būtis, nuolatinis žeminimas, nepakeliamai sunkus darbas, nuolatinis alkio pojūtis, skausmas, speigas. Ankstesnis gyvenimas, kada žmogus jautė jungtį tarp savo biografijos ir bendruomenės istorijos, suvokė vertybinius pagrindus, vadovavosi nustatytomis konvencijomis, represinės sistemos brutaliai sugriaunamas. Visa tai mažiau ryšku Šepetys romane, nes jos veikėjai nepaliauja tikėti buvusio pasaulio tvarka. *Tarp pilkų debesų* kuria aiškias opozicijas: ankstesnis tvarkingas ir brutalus lagerio pasaulis, šiurkštūs rusų prižiūrėtojai ir teisūs, dori lietuviai tremtiniai. Kūrinio personažai ir Sibire gyvena vadovaudamiesi savo vidiniais nusistatymais, atsineštais iš ankstesnio gyvenimo, atsiriboja nuo žeminančio lagerio režimo, tad jo taisyklės ne taip stipriai paveikia kalinius. Grinkevičiūtė liudijime giliau analizuoja išbalansuotą tvarką GULAG’e ir kvestionuoja ankstesnio gyvenimo dėsnius. Tundros sąlygos išklubina pamatinius teiginius apie žmogaus egzistenciją, aplinką, nebeleidžia būti visiškai užtikrintu už Sibiro egzistuojančiomis normomis. Vidinės nuostatos lemia, ar žmogus sugeba išlaikyti savo moralinius principus. Daugelis kalinių priima sistemos santvarką, pamindami orumą, savo įsitikinimus, visais įmanomais būdais ieško išeičių išgyventi ir kartais tam pasitelkia amoralias priemones. Grinkevičiūtė fiksuoja, kaip deformuojama kalinių sąmonė, tapatybė, jų suvokimas, kokias silpnybes ir nepalaužiamus vidinius resursus apnuogina tremtis.

D. Gailienė pastebi, kad trauminiai išgyvenimai daro ne tik destruktinį poveikį, bet turi netgi teigiamų padarinių. Minėjome, kad atsidūrus kritiniame taške, žmogus pradeda kvestionuoti įprastai abejonių nesukeliančius dalykus. Skrupulingai analizuodamas aplinką, savo vietą pasaulyje, jis augina ir ugdo savo asmenybę, giliau pažįsta aplinkinį pasaulį (Gailienė, 2008, 63). Šitai ir stebime abiejų herojų – Linos ir Dalios – istorijose, ypač pastarosios mergaitės įžvalgose. Savirefleksija pripildyti *Lietuviai prie Laptevų jūros* iš naujo permąsto įprastinę tvarką, pasaulį grindžiančius principus. Abi mergaitės priverstos subręsti pirma laiko. Lageriai arba visiškai sugniuždo žmogų, arba išugdo stiprias asmenybes, užgrūdina charakterius. Nors totalitarizmo pasitelkti ginklai niokoja žmogų, veda į apatiją, vidinę stagnaciją, fizinį ir dvasinį neįgalumą, abejingumą viskam aplinkui, vis dėlto tekstai nepersmelkti nihilizmo. Tikras yra rūpestis ir pagalba vienas kitam net siaubingiausiomis akimirkomis, žinių alkis, tremtinių lietuvių dainos, nors tokiu būdu gražinančios į tėvynę. Malda, nes jei žmogus meldžiasi, vadinasi jis tiki išsigelbėjimu. Motinos auka, kuomet ji vogčiomis atiduoda savo davinį vaikams, pasmerkdama save mirčiai. „Motin, pasaulio didvyriai nyksta mano vaizduotėj prieš tavo jėgą, prieš tavo meilę, prieš tavo herojiškumą“ (Grinkevičiūtė, 2005, 60). Abu kūriniai kalba apie tikėjimą žmogumi ir pasaulio grožiu.

Autorės įvykdė savo tikslus – apie deportacijas sužinojo platesnės auditorijos, represijų aukų istorijos, liudijančios sovietinės sistemos brutalumą, įamžintos ir įrašytos į lietuvių nacionalinį pasakojimą. Rašymo procesu autorės atliko tarpininkų tarp šio ir ano pasaulių funkciją. Savo tekstais Grinkevičiūtė ir Šepetys perduoda tremtinių kolektyvinę atmintį ateities kartoms. Amerikiečių rašytoja trėmimų istorijos sklaidai pasirenka tradicines pasakojimo technikas, vizualiųjų medijų principus, skaitytojo dėmesį patraukiančius elementus. Tai prisidėjo prie Šepetys kūrinio populiarizacijos visame pasaulyje. Šiuolaikinis romanas nepaliko abejingų, bet galime klausti, kas labiau sukrečia skaitytojus: tiesioginė amerikiečių romano kalba, atviri, „pliki“ aprašymai ar Grinkevičiūtės atsiminimų potekstės, nutylėjimai, paslėptos prasmės? Tegu šis klausimas lieka atviras, nes atsakymas priklauso nuo kiekvieno skaitytojo poreikių ir lūkesčių.

VIII. Literatūros sąrašas

Šaltiniai:

1. Grinkevičiūtė Dalia, 2005: *Lietuviai prie Laptevų jūros*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005.
2. Levi Primo, 2003: *Jei tai žmogus*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003.
3. Sruoga Balys, 2006: *Dievų miškas*, spausdinta ES, 2006.
4. Šepetys Rūta, 2011: *Tarp pilkų debesų*, Vilnius: Alma littera, 2011.

Kritinė literatūra:

1. *Atminties daugiashuoksniškumas: miestas, valstybė, regionas* / sud. Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2013, 7-35; 57-89; 199-217; 267-305; 517-539.
2. Bhabha Homi, *The Location of Culture*, London and New York, Routledge, 1994, Kindle edition, loc. 1-18.
3. Daujotytė Viktorija, „Kelyje į literatūros lobyną“ //in: *Lietuviai prie Laptevų jūros*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, 5-16.
4. Daujotytė Viktorija, 2001: *Parašyta moterų*, Vilnius: Alma littera, 2001, 413-449.
5. Felman Shoshana, Laub Dori, *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, New York and London, Routledge, 1992, Kindle edition, loc. xiii-xx; 1-18.
6. Gailienė Danutė, 2008: *Ką jie mums padarė*, Vilnius: Tyto alba, 2008, 9-100, 182-219.
7. Kačkutė Eglė, „R. Šepetys knygos *Tarp pilkų debesų debesų recenzija*“ (2013), http://www.lrt.lt/naujienos/kalba_vilnius/32/29552, žr. 2016 02 21
8. Kraniauskaitė Sigita „Lyties tapatybės raiška XX a. lietuvių autobiografijose“ //in: *Tiltai*, Nr. 2, Klaipėda, KU leidykla, 2005, Kindle edition, loc. 73-81.

9. Kraniauskaitė Sigita „Socializacijos modeliai lietuvių autobiografijose: lyties ir laiko aspektas“ //in: *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, Nr. 1, Klaipėda, KU Sociologijos katedra, 2002, Kindle edition, loc. 66-75.
10. Kubilius Vytautas, 2001: *Neparklupdyta mūza*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001, 91-120; 121-124.
11. Leinartė-Marcinkevičienė Dalia „Lietuvos moterų ir vyrų trauminė patirtis sovietų lageriuose ir tremtyje“ //in: *Kultūros barai*, Nr. 2, Vilnius, UAB Kultūros barai, 2012, Kindle edition, loc. 50-58.
12. Leinartė-Marcinkevičienė Dalia, 2007: *Prijaukintos kasdienybės*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2007, 7-60.
13. *Maps of Memory*, sud. Violeta Davoliūtė, Tomas Balkelis, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, 7-153.
14. Marcinkevičius Justinas „Reabilituota – 1970 metais“ //in: *Literatūra ir menas*, Nr. 22, 1988, http://www.xn--altiniai-4wb.info/files/istorija/II00/Spaudos_publicacijos_Perestrojkos_metais.II4202.pdf, žr. 2016 02 01.
15. Matulevičienė Saulė „Dokumentinė literatūra: pokario ir tremties atsiminimai“ //in: *Naujausioji lietuvių literatūra (1988-2002)*, sud. Giedrius Viliūnas, Vilnius: Alma littera, 2003, 319-344.
16. Melnikova Irina, 2003: *Intertekstualumas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2003, 5-77.
17. Miłosz Czesław, 2011: *Poezijos liudijimas*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, 79-100.
18. Pacevičius Arvydas, 2013: *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI - XX amžiuje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2013, 113-126.
19. Šutinienė Irena „Socialinė atmintis ir šiuolaikinė lietuvių tautinė tapatybė“, <http://archive.minfolit.lt/arch/16501/16963.pdf>, žr. 2016 03 01.
20. Whitehead Anne, *Memory*, London and New York, Taylor & Francis, 2008, Kindle edition, loc. 1-50, 84-101, 114-158.
21. Žižek Slavoj, *Did Someone Say Totalitarianism?*, London, Verso, 2001, Kindle edition, loc. 61-88.

22. Žvinklienė Alina „Back in the USSR: sovietmetis moterų prisiminimuose“, http://vddb.library.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:J.04~2010~ISSN_1822-6310.N_8.PG_118-125/DS.002.0.01.ARTIC, žr. 2016 04 01.
23. Vaizdo klipas apie Rūtos Šepetys romaną *Tarp pilkų debesų*, <http://www.betweenshadesofgray.com/>, žr. 2016 01 20.